

De oplossing van de civil society

De oplossing van de civil society

Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen

Rede

uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar Civil society, globalisering en duurzame ontwikkeling aan de Katholieke Universiteit Brabant op vrijdag 28 juni 2002

door
Paul Dekker

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, augustus 2002

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2002

In samenwerking met Globus, instituut voor globalisering en duurzame ontwikkeling, Katholieke Universiteit Brabant.

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 90-377-0107-8

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoudsopgave

Wat en waar is de civil society?	9
Verwachtingen	19
Publiekeopinievorming	19
Sociaal kapitaal	21
Tegenvallende effecten	27
De 'oplossing' van de civil society	35
De vrijwillige associaties toch centraal	41
Nieuwe waarden	45
Globalisering	45
Duurzame ontwikkeling	47
Nieuw onderzoek	49
Tot besluit	53
Bronnen	57

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,

Civil society, globalisering en duurzame ontwikkeling, dat zijn de grote woorden in mijn leeropdracht. Grote woorden die gemakkelijk verleiden tot weidse beschouwingen over hoe alles met alles samenhangt en die uitnodigen tot het inslaan van brede wegen geplaveid met goede bedoelingen, omringd door imposante begripsbouwwerken en met uitzicht op een mooie toekomst voor iedereen. Maar brede wegen leiden tot verderf, dat mag ik toch nog wel bekend veronderstellen in de aula van wat nog net een katholieke universiteit is. ‘Breed is de weg, die tot het verderf leidt’ (Mattheüs 7: 13) geldt voor de wetenschap niet minder dan in het echte leven – en geldt misschien ook wel letterlijk, zou ik hier, op veilige afstand van Den Haag, in overweging willen geven met het oog op de asfalteringsplannen van het aankomende kabinet. Maar dat terzijde, we zijn hier voor de wetenschap. Ik wil in deze rede proberen een pad te banen door het woeste landschap van ideële en theoretische noties, begrippen en onderzoeksbevindingen, om ergens te komen waar we uitzicht hebben op zinvol nieuw onderzoek. Dat is niet heel pretentius: ik zoek slechts een pad naar boven, geen enig goede smalle of koninklijke weg, en ik ben tevreden met een onderzoeksperspectief. Ik beperk me hier, op de rechter pagina’s van de schriftelijke versie van de rede, tot de kern. Zijpaden, verwijzingen naar navolgenswaardige en niet te volgen auteurs, tabellen en andere taferelen staan op de linker pagina’s.

Startpunt is de civil society. Globalisering en duurzame ontwikkeling komen pas later aan de orde als perspectieven om haar te bestuderen. Eerst ga ik in op historische en actuele aspiraties rond het idee van de civil society en dan baken ik haar voor empirisch onderzoek af als domein van vrijwillige associaties. Na enige empirische twijfels over de prestaties van deze associaties en over de onderscheidbaarheid van de huidige civil society, pleit ik er vervolgens voor om vrijwillige associaties toch centraal te blijven stellen in nieuw onderzoek. Naast ‘publiekeopiniëvorming’ en de vorming van ‘sociaal kapitaal’ komen dan globalisering en duurzame ontwikkeling aan bod als aspecten waarop organisaties kunnen worden onderzocht, vergeleken en wellicht verbeterd. Daar wil ik heen, beginnen we met wat we onder de civil society kunnen verstaan.

Civil society (p. 9)

‘... families, communities, friendship networks, solidaristic workplace ties, voluntarism, spontaneous groups and movements’ (Wolfe 1989: 20)

‘... lies beyond the boundaries of the family and the clan and beyond the locality; it lies short of the state.’

‘... is a society of civility in the conduct of the members of the society towards each other.’ (Shils 1991: 3-5)

‘... as a sphere of social interaction between economy and state, composed above all of the intimate sphere (especially the family), the sphere of association (especially voluntary associations), social movements, and forms of public communication.’ (Cohen en Arato 1992: ix)

‘... setzt sich aus jenen mehr oder weniger spontan entstandenen Vereinigungen, Organisationen und Bewegungen zusammen, welche die Resonanz, die die gesellschaftlichen Problemlagen in den privaten Lebensbereichen finden, aufnehmen, kondensieren und lautverstärkend an die politische Öffentlichkeit weiterleiten.’ (Habermas 1992: 443)

‘... social institutions such as markets and voluntary associations and a public sphere which are outside the direct control, in a full or in a mitigated sense, of the state.’ (Pérez-Díaz 1993: 57)

‘... the space of uncoerced human association and also the set of relational networks – formed for the sake of family, faith, interest, and ideology – that fill this space.’ (Walzer 1995: 7)

‘... would include all social groups that are or can be understood as voluntary and noncoercive, thus excepting only the family, whose members are not volunteers, and the state, which, even if its legitimacy rests on the consent of its members, wields coercive power over them.’ (Walzer 2002: 35)

‘... should be conceived as a solidary sphere in which a certain kind of universalizing community comes gradually to be defined and to some degree enforced. To the degree this solidary community exists, it is exhibited by “public opinion”, possesses its own cultural codes and narratives in a democratic idiom, is patterned by a set of peculiar institutions, most notably legal and journalistic ones, and is visible in historically distinctive sets of interactional practices like civility, equality, criticism, and respect. This kind of civil community can never exist as such; it can exist only “to one degree or another”.’ (Alexander 1998: 7)

‘... is the largely self-generating and self-regulating world of private groups and institutions – family, business, advocacy, sports, locality, religion, ethnicity. Here ordinary lives are lived, mostly unvetted by a distant and impersonal authority; here freedom, reciprocity, and mutual aid are nurtured. Civil society is the pre-eminent realm within which energies are liberated and well-being is enhanced. It is also a brake on government. Without a vibrant civil society, government is likely to be unrestrained and unresponsive.’ (Selznick 2002: 44)

‘... means here the ensemble of organized social activities, formal and informal, that are not directly grounded in family and kinship, economic production and exchange, or the state but are politically relevant.’ (Rueschemeyer 1998: 18)

‘1. Minimaal bestaat de burgerlijke maatschappij waar vrije verbanden bestaan die niet door de staatsmacht worden bevoogd. 2. Duidelijker bestaat de burgerlijke maatschappij waar de samenleving in haar geheel zichzelf vorm kan geven en haar handelingen kan coördineren door zulke verbanden. 3. Als alternatief voor of aanvulling op de tweede betekenis kunnen we van een burgerlijke maatschappij spreken waar het geheel van verbanden de loop van het staatsbestuur in belangrijke mate kan bepalen of beïnvloeden.’ (Taylor 1996: 58)

‘... is the domain of social organization within which voluntary associative relations are dominant. This definition identifies civil society by contrasting it to domains organized by the state or by the market, and ope-

Wat en waar is de civil society?

‘Right, left and center; North, South, East and West – civil society is identified with everything from multi-party systems and the right of citizenship to individual voluntarism and the spirit of community.’ (Seligman 2002: 13)

De civil society is iets moois, dat staat wel vast. Soms lijkt het gebruik van de term puur descriptief als aanduiding van verenigingen en stichtingen, non-profits in economische zin of de wereld van de internationale NGO's, maar de keuze van het Engelse begrip als nieuw label verraad ook hier de veronderstelling dat het om iets moois gaat. De civil society is nauwelijks omstreden maar wel vaag: wat er nastrevenswaardig aan is, wat er bij hoort en wat niet en wat haar steunt en wat haar bedreigt, daarover lopen de meningen uiteen. In het amalgaam van idealen waarvoor het begrip thans staat in landen als Nederland zijn drie positioneringen van de verbanden van de civil society in relatie tot de politiek of de staat, zo men wil de overheid, te onderscheiden. Het gaat om:

- 1 maatschappelijk zelfbestuur tegenover de staat;
- 2 intermediaire organisaties onder de staat; en
- 3 een toekomstige maatschappij zonder een staat.

Deze posities hebben een geschiedenis en het is goed om die nog even met een paar trefwoorden en bekende namen in herinnering te roepen. Ik baseer me hier vooral op Charles Taylor (1996; maar zie ook Seligman 1992, Van den Brink 1994, Ehrenberg 1999 en Warren 1999).

Met de eerste traditie, die van maatschappelijk zelfbestuur tegenover de staat, zijn de namen verbonden van John Locke – Taylor spreekt daarom van de L-traditie – en van de filosofen van de Schotse verlichting, in het bijzonder Adam Ferguson. Locke bouwde voort op het middeleeuwse christelijke idee dat de maatschappij niet uitsluitend en zelfs niet primair politiek is georganiseerd. Er is naast de politieke ook een religieuze of kerkelijke samenhang. Na Hobbes, die de absolute, ongedeelde, politieke macht verdedigde als voorwaarde voor vredig samenleven, krijgt bij Locke de maatschappij juist een sterke positie tegenover de politiek. Bij de protestant Locke staat tegenover de wereldlijke politieke macht echter niet het geestelijke gezag van een kerk, maar de overeenstemming en samenwerking van gelijke burgers. De daarvoor gecreëerde samenhang gaat vooraf aan de politieke eenheid. Bij Locke ligt de mogelijkheid hiervoor in het individuele protestantse norm- en plichtsbesef, bij de Schotse verlichtingsfilosofen wordt de hoop meer gevestigd op de redelijkheid en goedheid van de mens. De burgers kunnen taken delegeren aan de staat, maar dat doen ze niet onvoorwaardelijk en onomkeerbaar – bij wanprestatie kunnen ze het mandaat terugnemen. Ze moeten er ook geen gewoonte van maken. Maatschappelijke samenhang op basis van vrijwillige samenwerking is moreel hoogstaander. In ons

rating above the threshold in which biology and intimacy are predominant (as in the family and close friendships).’ (Warren 1999: 14)

‘... gehört ein hohes Maß an gesellschaftlicher Selbstorganisation, z.B. in Vereinen, Assoziationen und sozialen Bewegungen, mit entsprechenden Ressourcen wie Kommunikationsfähigkeit, Bildung und Vertrauen. Zu “Zivilgesellschaft” gehören legitime Vielfalt, der geregelte Konflikt und ein spezifischer Umgang mit der Gewalt: deren Zähmung, Einhegung und Minimierung. Zu “Zivilgesellschaft” gehört eine Kultur der Zivilität, einschließlich der Hochschätzung für Toleranz, Selbständigkeit und Leistung sowie die Bereitschaft zum individuellen und kollektiven Engagement über rein private Ziele hinaus.’ (Kocka 2001: 10)

land past het protestantse principe van soevereiniteit in eigen kring goed in deze traditie.

Met de tweede traditie, die van intermediaire organisaties, zijn de namen verbonden van Montesquieu – Taylor spreekt daarom van de de M-traditie – en van Alexis de Tocqueville. Montesquieu ging het om een balans van centrale staatsmacht en van de macht van de standen, ter bescherming van de individuele vrijheid en samenhang binnen groepen. Anders dan bij Locke is de maatschappij echter wel bij voorbaat een politieke constructie; het politieke gezag is een gegeven en het gaat om de goede inrichting van het geheel. Tocqueville ontdekt later in Amerika de vrijwillige associaties als een equivalent of vervanging van de standen. Behalve als buffer voor de doorwerking van de politieke macht op het individu, hebben de vrijwillige associaties ook functies voor de politieke representatie van belangen, voor de bevordering van burgerzin en actief burgerschap en bieden ze de mogelijkheid om taken op zich te nemen die anders, waarschijnlijk minder goed, verricht zouden moeten worden door de staat. In Nederland herkennen we hierin natuurlijk het katholieke principe van de subsidiariteit.

Met de derde traditie, die van een maatschappij onder politiek, is de naam van Karl Marx verbonden (de M is geen probleem want Taylor onderscheidt maar twee tradities; hij zal Marx eerder als een te antipolitieke en daardoor totalitaire loot aan de L-stam zien). De basis voor deze traditie ligt in het werk van Adam Smith waarin de markt erkenning krijgt als een autonome economische sfeer van vermaatschappelijking, die ‘moral sentiments’ buitensluit. Die krijgen vervolgens bij Hegel vooral onderdak bij de staat. Bij Hegel en meer nog bij Marx is de burgerlijke maatschappij vooral de sfeer van particuliere behoeften en belangen. Het is de sfeer waarin mensen vastzitten aan hun economische posities, waarin de bourgeois dominant is, en men als citoyen slechts weinig vreugde kan ontlenen aan het deelhebben aan een staat die een betrekkelijk illusoir algemeen belang behartigt. De burgerlijke maatschappij is bij Marx stellig geen civiele maatschappij. De beperktheid van deze burgerlijke maatschappij zorgt ervoor dat de term burgerlijk tot op de dag van vandaag in Duitstalige landen en ook in Nederland zoveel weezin oproept dat men civil society maar liever onvertaald laat of vertaalt in civiele maatschappij of burgermaatschappij. Marx gebruikte die termen niet, maar hij had wel een idee van maatschappelijk zelfbestuur als opvolger van het duo burgerlijke maatschappij en staat. Dat is het idee van vrije associaties van producenten die discussiërend en plannend met het gemeenschappelijk belang voor ogen de maatschappelijke samenhang realiseren. Minder utopisch is deze traditie thans terug te vinden in ideeën over de associatieve democratie (Hirst 1994).

Afgezien van het visionaire element in de derde traditie, is de onderscheiding van de markt of de economie als een zelfstandige sfeer die niet de hele maatschappij omvat, een belangrijke toevoeging aan het duale denken over civil society en staat in de eerste

Afbakening van de civil society (p. 15)

Tabel 1 toont vier ideaaltypen van maatschappelijke ordening en is voor het grootste deel overgenomen van Streeck en Schmitter (1985: 8-17). Zij introduceerden als vierde type naast de gemeenschap, staat en markt een 'associatief model'. Dat 'middenveld'-model is hier vervangen door de civil society. De vier ideaaltypen worden gekarakteriseerd door een leidend principe, collectieve factoren, voorwaarden voor deelname, centrale beslissingsregels, transactiemiddelen, typen goederen en externe effecten.

Als voorwaarde voor deelname wordt bij gebrek aan een goede Nederlandstalige tegenstelling van vrijblijvendheid 'commitment' genoemd: de bereidheid om zichzelf te binden, zich te houden aan vrijwillig op zich genomen verplichtingen en verantwoordelijkheden. Beslissingen worden idealiter genomen in een open discussie en argumenten zijn dan ook te beschouwen als het belangrijkste medium. De goederen van de civil society zijn divers en lastig te typeren. Belangrijker dan de producten zijn de nevenproducten of externe effecten van activiteiten in de vrijwillige associaties van de civil society. De nevenproducten zijn sociaal kapitaal en publiekeopinievorming.

Tabel 1 Kenmerken van gemeenschap, markt, staat en civil society als ideaaltypen van de maatschappelijke ordening

	gemeenschap	markt	staat	civil society
leidend principe	solidariteit	concurrentie	hiërarchie	vrijwilligheid
dominante factoren	gezinnen, buurten	ondernemingen	bureaucratieën	verenigingen
voorwaarde voor deelname	toerekening	koopkracht	wettelijke bevoegdheid	commitment
besluitvormingsregel	consensus	vraag en aanbod	gezaghebbend oordeel	discussie
transactiemiddel goederen	achting	geld	dwang	argumenten
externe effecten	solidaire goederen	private goederen	collectieve goederen	-
	wederzijdse genegenheid, collectieve identiteit	welvaart, verantwoordelijkheid	zekerheid, rechtvaardigheid	sociaal kapitaal, publiekeopinie-vorming

Bron: Dekker en Van de Broek (1998; de typering van gemeenschap, markt en staat zijn overgenomen van Streeck en Schmitter 1985)

Mark Warren ontleent media van maatschappelijke organisatie of coördinatie – geld, (wettelijke en bestuurlijke) macht en (normatieve en discursieve) invloed – aan Parsons en kruist deze in tabel 2 met drie niveaus van dichtheid van sociale relaties.

twee tradities. Thans wordt de civil society doorgaans dan ook geplaatst tegenover de staat én tegenover de markteconomie.

In landen zoals Nederlands is echter een derde polariteit inmiddels de overheersende geworden: de civil society tegenover ‘de moderne samenleving’ die men gekenmerkt of bedreigd acht door egoïstische individualisering, onverschilligheid en fragmentering.

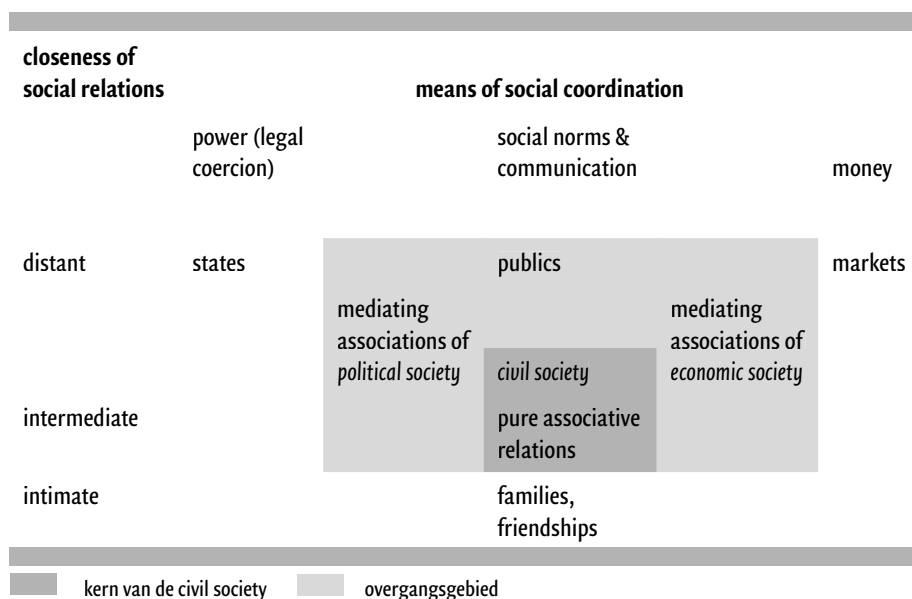
Door deze polariteit verschuift de politiek naar de achtergrond ten gunste van aandacht voor vraagstukken van sociale cohesie en de voorwaarden van het beschaafde samenleven van burgers. Een nieuwe dimensie is dit niet. ‘Civility’ is altijd een ‘civil society’-thema geweest. Het ging voortdurend om het vinden van een relatie tussen ‘the private and the public; the individual and the social; public ethics and individual interests; and individual passions, and public concerns’ (Seligman 2002: 13-14). In het huidige gebruik van het begrip civil society is er echter het probleem dat er tegelijkertijd heel verschillende zaken mee worden bedoeld. ‘Oostelijk van de Elbe’ gaat het toch vooral om de verbetering van de condities voor individuele vrijheid en burgerschap (zou de term ‘democratie’ niet zo belast zijn geraakt, dan zou men ook om verdere democratisering hebben kunnen vragen), in het westen gaat het om herstel van gemeenschapszin en van op het algemeen welzijn gerichte associatieve verbanden min of meer ten koste van de individuele autonomie. De synthese van gemeenschap en individualisme ontbreekt en het is twijfelachtig of het idee van de civil society nog veel kan bijdragen aan het zoeken naar zo’n synthese (Seligman 2002: 28-30).

Dat is een punt als men ziet hoe gemakkelijk tegengestelde ideeën onder dezelfde ‘civil society’-noemer komen te staan. Ter toelichting zij gewezen op de onlangs verschenen bundel van Chambers en Kymlicka (2002) met alternatieve politieke en levensbeschouwelijke visies op de civil society. Michael Walzer en Loren Lomasky, beiden gevraagd om een breder kader een liberale visie te presenteren, komen met de volgende uitspraken:

‘There is no liberal theory of civil society that is distinct from the theory of voluntary association’ (Walzer 2002: 35) en ‘... the literature of liberalism uses civil society as the counterpart to the anarchy of the state of nature. ... civil society is that which is created through egress from the natural, prepolitical condition. This meaning of civil society bears no connection to the sense in which it signifies the realm of voluntary association that stands between individuals (and, perhaps, their families) and the state. Indeed, the usages are contraries.’ (Lomasky 2002: 50)

Nu hoeft men deze tegengestelde visies niet op de spits te drijven en men zou in een groter verband wel iets gemeenschappelijks kunnen ontdekken in deze en andere opvatting. Dat gemeenschappelijke zit hem er dan in dat met het begrip civil society weer om aandacht wordt gevraagd voor de voorwaarden en vormen van het beschaafde samenleven van burgers buiten hun intieme banden en niet primair geregeld via de markt of de staat. Alan Wolfe (1989: 187 e.v.) heeft het in dit verband over de behoefte aan een oorspronkelijk sociologische benadering van ‘moral obligation’ (en vertrouwen en altruïsme en empathie) als verbindend element in de samenleving,

Tabel 2 'Locating civil society' door Mark Warren

Bron: Warren (1999: table 1; cf. Warren 2001: 57)

De markt is gebaseerd op het medium geld, de bureaucratie op het medium macht en associatieve relaties zijn gebaseerd op normatieve of discursieve invloed. Deze ideaaltypen corresponderen met institutionele domeinen, door Warren aangeduid als staat, economie (in tabel 2: markten) en civil society. Associaties zijn organisaties die hun kracht primair aan associatieve relaties ontleen. Ze zijn echter in de hele maatschappij te vinden en nemen dan ook trekken over van de institutionele context waarin ze functioneren. De kern van de civil society wordt gevormd door pure vrijwillige associaties, die vrijwel uitsluitend op associatieve relaties zijn gebaseerd, maar de grenzen zijn vaag:

'... the concept of civil society identifies a continuum of associations that to a greater or lesser degree embody associative relations. Thus, we can think of civil society as the domain of associations that are centered on associative relations, and which shade into associations that interact with states, markets, and intimate relations.' (Warren 1999: 14-15)

Interessant zijn vaak juist de overgangsgedebieden die wel bij de civil society horen, maar er strikt genomen geen deel van uitmaken. Dat geldt ook voor de publieke sfeer:

'Publics are often distant from pure associative relations, constituted by forms of communication that span vast reaches of time and space. Publics are, as it were, a functional sphere enabled by the associative structures of society, but constitutes in such a way that they are never the exclusive preserve of any associational form. We should, then, also conceive of publics as "of" civil society, but not "in" civil society.' (Warren 1999: 15)

Warren gebruikt de term civil society vervolgens wel in brede zin, inclusief de publieke sfeer en ook de bemiddelende organisaties naar politiek en economie. Hij positioneert gezinnen, familie en directe vrienden als dichte relaties van het invloedstype in dezelfde kolom als de civil society. De dichte relaties verschillen gradueel van de civil society en worden door Warren als privé-sfeer buiten beschouwing gelaten omdat het hem gaat om goed bestuur (1999) of democratie (2001). Op basis van tabel 1 zal men familie en vriendenkring eerder zien als vormen van gemeenschap en ze daarmee principieel anders opvatten dan de civil society (een 'associatieve' aanduiding van het ordeningstype was overigens ook in tabel 1 helderder geweest om zo de term civil society te bewaren voor een institutioneel domein). Het verschil tussen de vierdeling van tabel 1 en de driedeling van tabel 2 ligt vooral in de mate waarin men vrijwilligheid een onderscheidend kenmerk van maatschappelijke coördinatie of ordening vindt. Bij Warren is vrijwilligheid enerzijds een moderniteitskenmerk van associatieve relaties (ze zijn gebaseerd op keuzen in plaats van volledig bepaald door geboorte en traditie), anderzijds een kenmerk waaraan associaties in meerdere of mindere mate voldoen (als organisaties kunnen ze barrières opwerpen voor lidmaatschap en de opzegging daarvan en voor de interne vrijheid, die de vrijwilligheid van georganiseerde associatieve relaties als zodanig niet aantasten). De verschillende aspecten van vrijwilligheid zijn zeker een verdere discussie waard, maar niet hier. Vrijwillige associaties in de zin van organisaties die zijn gebaseerd op vrijwillige associatieve relaties vormen zowel in tabel 1 als 2 de kern van de civil society.

om terrein terug te veroveren op de economie en de politicologie als de wetenschappen van de markt en de staat. Misschien is dat pleidooi inmiddels wat achterhaald (en is er inmiddels meer reden voor politicologen om zich zorgen te maken over wat hun vak nog over is nu een groot deel via de 'rational choice'-benadering in de economie is geïntegreerd). De aandacht voor wat ons bindt buiten de markt en de staat en boven de privé-sfeer is stellig toegenomen.

Deze korte geschiedenis van het politieke denken en de actuele politieke zorgen en verlangens geven ons inzicht in de verscheidenheid van aspiraties, maar bieden geen bruikbare omschrijving van de civil society als onderwerp van onderzoek.

Gezien de verschillende opvattingen over wat de civil society zou moeten doen, lijkt het verstandig haar als terrein van onderzoek zo neutraal mogelijk te omschrijven en de aan haar toegedachte functies en normen een rol te laten spelen in de vraagstellingen van onderzoek. Zelfs als er grote consensus zou zijn, is een normatieve omschrijving van het object van onderzoek niet aan te raden: men sluit ongewenste verschijnselen uit en men is snel achterhaald als opvattingen over wat wenselijk en belangrijk is veranderen (vgl. Anheier et al. 2001: 15-17).

Een afbakening van de civil society als terrein van onderzoek kan worden gebaseerd op een ideaaltypische omschrijving van een manier van maatschappelijk ordenen en coördineren anders dan met de hiërarchie eigen aan de staat of de concurrentie kenmerkend voor de markt, en anders ook dan op basis van de solidariteit van de gemeenschap. De eigen ordening van de civil society kan worden gekarakteriseerd met vrijwillige associatieve relaties. De vereniging komt dan naar voren als typische organisatievorm van de civil society – naast het gezin voor de gemeenschap, de onderneming voor de markt en de bureaucratie voor de staat. Ik gebruik verder in plaats van 'vereniging' de term vrijwillige associatie omdat het niet alleen om verenigingen in juridische zin gaat en om de vrijwilligheid te onderstrepen: deelname is een keuze en ligt niet vast door afkomst of status, en uittreding brengt geen extreem hoge kosten met zich mee, ook niet psychisch (je wordt in je omgeving niet als paria behandeld). De term 'verenigingsleven' zal ik gebruiken ter aanduiding van interacties tussen leden en de door vrijwillige associaties georganiseerde gezamenlijke activiteiten van leden.

In de meeste organisaties zal men combinaties van deze ideaaltypische ordeningswijzen kunnen ontdekken. Zo zal een politieke partij proberen te functioneren als 'civil society'-organisatie, maar heeft ze ook wel wat van een staatsorgaan, beweegt ze zich economisch op de kiezersmarkt en cultiveert ze intern gemeenschapstrekken.

Maar men kan ook institutionele domeinen in de maatschappij onderscheiden naar het leidende ordeningsprincipe. De civil society is dan het domein waarin vrijwillige associaties dominant zijn. Het lokale verenigingsleven, ideële belangenorganisaties, recreatieve clubs en serviceorganisaties zal men zonder meer in dit domein plaatsen.

Publiekeopinieforming (p. 19)

‘Publieke opinie, in zijn oorspronkelijke betekenis, is niet maar de optelsom van onze individuele privémeningen, zelfs niet wanneer we het spontaan met elkaar eens zijn. Het is iets dat is ontstaan in debatten en discussies en door ieder wordt erkend als iets gemeenschappelijks. Dit element van algemene erkenning is wat haar publiek maakt, in de pregnante betekenis van het woord.’ (Taylor 1996: 73)

‘... public discourse must be thought of in terms broader than those of political debate alone. Its essential concern is with the collective, not necessarily in the sense of the entire society, but with the relationships among individuals, between individuals and communities, and among communities. Public discourse – or what is often referred to as the public sphere – is thus the arena of questions about the desirable in social conduct: How shall we live as a people? What do we hold as priorities? To what ends shall we allocate our time, our energy, our collective resources? Where do we locate hope? How do we envision the good? ...

Tocqueville’s question is whether the shape of public discourse depends in some important way on the vitality of the voluntary sector. Put differently, does it make any difference at all to the collective values we articulate and espouse – to the way we frame our assumptions about the desirable – if there is a viable and active voluntary sector or if public discourse is shaped largely (exclusively?) by the state and the marketplace?’ (Wuthnow 1991: 22-23)

Discutabel is de positionering van informele groepen aan de rand van de privé-sfeer, van belangenorganisaties die niets anders doen dan economische posities representeren, van dienstverlenende groepen die wel moeten functioneren als ondernemingen of van instellingen die door financiering en regulering aan de staat vastzitten of omgekeerd organisaties die formeel tot de staatsfeer behoren (rijksuniversiteiten, staatskerken) of deel zijn van commerciële bedrijven (kranten), maar waar intern en in relatie tot de achterban of omgeving associatieve relaties een grote rol spelen. Pluriformiteit kan een overweging zijn omdat daaruit blijkt dat aan de eis van vrijwilligheid is voldaan (er zijn alternatieven).

Met een afweging van deze criteria kan men goed tot de conclusie komen dat we de katholieke kerk in Italië er maar liever niet bij rekenen, maar de kerken in het sterk gesecculariseerde en meer pluriforme Nederland wel (om vervolgens in een landenvergelijkend onderzoek kerken toch maar over dezelfde kam te scheren). Is men hier in een redelijke discussie uit, dan meldt zich stevast iemand die wil weten hoe het is met de Ku Klux Klan en de maffia. Ik zou zeggen de Ku Klux Klan helaas wel en de maffia gelukkig niet, maar wat mij betreft is dit een vraagstuk in dezelfde categorie als de vraag hoeveel engelen er op de punt van een naald passen.

Als onderwerp van onderzoek zie ik de civil society dus als het institutionele domein van vrijwillige associaties. Dat is een keuze die aansluit op veel hedendaagse omschrijvingen, maar ik besef dat een dergelijke 'sectoralisering' een verruwing is van de discussie waarin aspiraties en vormgeving van de civil society met elkaar verbonden zijn. Ervan afgezien dat door het aanwijzen van een deel van de maatschappij als civil society de suggestie wordt gewekt dat de rest van de maatschappij niet beschaafd is, ontstaat de mogelijkheid dat ideeën uit de discussie over de civil society erg ver verwijderd raken van wat er feitelijk in de civil society gebeurt. Dat zal blijken.

Democratisch bestuur (p. 19)

Potentiële positieve effecten van vrijwillige associaties op 'good governance' en democratie volgens Warren (1999: 17-26; 2001: 70-93; met voorbeelden in het Nederlands):

- A Development effects on individuals
  - 1 efficacy (politiek zelfvertrouwen, het idee dat je invloed op collectieve acties zou kunnen hebben);
  - 2 information (door associaties geboden informatie compenseert informatie van bedrijven en overheden, nodigt soms uit tot actie);
  - 3 political skills (presentatievaardigheden, onderhandelen, herkennen wanneer je wordt gemanipuleerd);
  - 4 civic virtues (gevoel voor het publiek belang en voor rechtvaardigheid, tolerantie, betrouwbaarheid, bereidheid te participeren);
  - 5 critical skills (de vaardigheid om zich te bezinnen op de eigen belangen en identiteit in relatie tot die van anderen).

- B Public sphere effects
  - 1 public communication and deliberation (publieke zorgen communiceren tussen civil society, markt en overheid en internationaal, bijdragen aan controleerbaarheid van politieke en economische actoren);
  - 2 representations of difference (anders verwaarloosde belangen naar voren brengen);
  - 3 representations of commonality (zorgen en belangen van alle burgers naar voren brengen en zo gemeenschapszin bevorderen).

- C Institutional effects
  - 1 representation (niet-territoriale belangen vertegenwoordigen, informatieverstopping aan parlementariërs, politieke agendering);
  - 2 resistance (burgerlijke ongehoorzaamheid organiseren, macht van de overheid beperken)
  - 3 subsidiarity (collectieve actie in plaats van overheidsbeleid, collectieve goederen leveren aan groepen in de maatschappij);
  - 4 coordination and cooperation (vertrouwen creëren tussen groepen, samenwerking organiseren waar overheden en markten tekortschieten).

Verwachtingen

Wat verwachten we van de civil society? In de kern kunnen we de verschillende aspiraties rond de civil society terugbrengen tot twee zaken: publiekeopinievorming en de vorming van sociaal kapitaal. Met publiekeopinievorming wordt de politieke kant van de civil society naar voren gehaald: de identificatie van collectieve problemen, de beïnvloeding van politieke processen binnen staatsverband. Met sociaal kapitaal wordt de sociale kant benadrukt: het in sociale netwerken opgeslagen vermogen tot samenwerking.

In de onderscheiding van ideaaltypische wijzen van maatschappelijk ordening, waar ik het over had, kun je hier spreken van positieve externe effecten van vrijwillige associatie: ‘al doende’ ontstaan een publieke opinie of politieke wil en sociaal kapitaal, zoals een gemeenschap genegenheid en identiteit oplevert, de markt welvaart en individuele verantwoordelijkheid, en de staat zekerheid en rechtvaardigheid.

Ik ga op beide veronderstelde prestaties van de civil society iets verder in.

Publiekeopinievorming

Publiekeopinievorming reikt van gesprekken tussen individuele burgers via demonstraties en beleidsbeïnvloeding van pressiegroepen tot parlementaire debatten. In vrijwillige associaties komt vooral de ‘onderkant’ in beeld van burgers die op kleine schaal misstanden onderkennen en doelen stellen, reageren op wat de overheid doet en slechts in uitzonderlijke gevallen persoonlijk politieke zaken aan de orde stellen. Publiekeopinievorming zou ik willen onderscheiden van andere collectieve meningsvorming door de oriëntatie op collectieve actie. Dat zal vaak een oriëntatie op de overheid zijn, maar dat hoeft niet.

De term, in het Engels zouden we het hebben over ‘public discourse’, is een wat eenzijdig samenvattende formulering van een breder spectrum verwachtingen van bijdragen van vrijwillige associaties aan democratisch bestuur. Organisaties geven macht aan mensen en groepen die weinig andere machtsbases hebben dan hun aantal, ze maken collectieve actie mogelijk en ze brengen in bredere kring processen van wilsvorming en de identificatie van gemeenschappelijke belangen op gang; ze ontwikkelen onderling netwerken en vormen als civil society of maatschappelijk middenveld een tegenmacht voor de staat. Naast deze collectieve functies vervullen ze politieke of politiserende functies voor de eigen leden en achterban. Omdat ik het later vooral over de betekenis van vrijwillige associaties voor individuen zal hebben, is hier iets meer onderscheid op zijn plaats (Verba et al. 1995, Rueschemeyer 1999, Warren 2001):

- Men wordt via organisaties blootgesteld aan politieke informatie. In een preek in de kerk, een voordracht op een avond van de vrouwenbond of ook in een gesprek aan de bar van de sportvereniging komen grote maatschappelijke problemen, problemen van het eigen dorp en soms ook expliciet politieke onderwerpen aan

Sociaal kapitaal (p. 21)

‘... is the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition – or in other words, to membership in a group – which provides each of its members with the backing of the collectivity-owned capital, a ‘credential’ which entitles them to credit, in the various senses of the word.’ (Bourdieu 1986: 248-249)

‘... is defined by its function. It is not a single entity but a variety of different entities, with two elements in common: they all consist of some aspect of social structures, and they facilitate certain actions of actors – whether persons or corporate actors – within the structure. Like other forms of capital, social capital is productive, making possible the achievement of certain ends that in its absence would not be possible. Like physical capital and human capital, social capital is not completely fungible but may be specific to certain activities. A given form of social capital that is valuable in facilitating certain actions may be useless or even harmful for others. Unlike other forms of capital, social capital inheres in the structure of relations between actors and among actors. It is not lodged either in the actors themselves or in the physical implements of production.’ (Coleman 2000: 20)

‘... obligations and expectations, which depend on trustworthiness of the social environment, information-flow capability of the social structure, and norms accompanied by sanctions.’ (Coleman 2000: 39)

‘... refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions.’ (Putnam 1993: 167)

‘... refers to connections among individuals – social networks and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them.’ (Putnam 2000: 19)

de orde. Daarbij komt dat sommige organisaties – wijkverenigingen, belangenorganisaties, ideële belangengroepen – zelf politiek van karakter zijn en hun leden vanzelfsprekend politiek zullen informeren.

- Leden worden door de informatie, maar ook anderszins politiek betrokken en tot politieke participatie gebracht: omdat ze worden opgenomen in sociale netwerken waarin politiek actieve mensen aanwezig zijn, omdat de organisatie zich politiek wil manifesteren met inzet van de leden, of omdat men in bestuursfuncties in aanraking komt met politici en het openbaar bestuur.
- Mensen doen ervaringen op en leren organisatorische en communicatieve vaardigheden aan, die in de politiek van pas komen, zogenaamde ‘civic skills’ zoals het deelnemen aan vergaderingen, het schrijven van zakelijke brieven en het houden van toespraken en presentaties. Mensen leren te onderhandelen, ontwikkelen een gevoel voor als ze worden gemanipuleerd en leren misschien zelf beter te manipuleren. Met dit alles zullen zich ook gevoelens van politiek zelfvertrouwen ontwikkelen.
- Naast vaardigheden, ontwikkelen zich al communicerend en organiserend burgerdeugden (aandacht voor het collectieve belang, respect voor de mening en rechten van anderen, betrouwbaarheid, bereidheid om zich te laten overtuigen door redelijke argumenten) en kritische vaardigheden (reflexiviteit, het vermogen om zich te bezinnen op de eigen waarden en belangen).

De bijdrage van vrijwillige associaties aan de publiek opinievorming via individuele leereffecten wordt dus verwacht via informatieverschaffing, sociale stimulering en organisatorische mobilisatie van politieke participatie, bevordering van burgerschapsvaardigheden en de ontwikkeling van een geschiktheid en geneigdheid tot democratische deliberatie en ‘civilising discourse’ (Barber 1998: 114-123; Muhlberger 2001).

Dergelijke individuele leereffecten zag Tocqueville al als zegeningen van vrijwillige associaties in de Amerikaanse democratie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan het eind van de jaren vijftig van de vorige eeuw kregen ze veel aandacht van de politicologen Almond en Verba in hun bekende landenvergelijkende onderzoek van de ‘civic culture’. Richtinggevend voor het participatieonderzoek is nog altijd de bekende vaststelling van Almond en Verba (1989: 265) dat ‘elk lidmaatschap’ van een vrijwillige associatie, ook het passieve en ook van niet-politieke organisaties, bijdraagt aan de politieke competentie van burgers en dat daarom pluralisme, ook al is het niet politiek, wel eens een van de belangrijkste fundamenten van de politieke democratie kan zijn. Op deze bevinding bouwt veel onderzoek voort (Verba et al. 1995; Dekker en Van den Broek 1998; Van Deth 1997, 2002; Putnam 2000: 336-344).

Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal, de tweede kernprestatie die men van de civil society verwacht, vatte ik samen als het in netwerken opgeslagen vermogen tot samenwerking. Deze ‘macro-opvatting’ van sociaal kapitaal is populair geworden door het werk van de

Gegeneraliseerd sociaal vertrouwen (p. 23)

‘Gegeneraliseerd sociaal vertrouwen’ klinkt gewichtig, maar in negen van de tien gevallen gaat het om het simpele antwoord op een simpele vraag in bevolkingsenquêtes: ‘Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang men mensen?’, met als antwoord ‘wel te vertrouwen’ in plaats van ‘je kan niet voorzichtig genoeg zijn.’

Deze vraag uit Amerikaans onderzoek van Rosenberg in de jaren vijftig heeft via het landenvergelijkende onderzoek van Almond en Verba (1989) de wereld veroverd. Met name de data die ermee werden gegenereerd in de European values studies en World values studies zijn terug te vinden in tal van publicaties over sociaal vertrouwen en civil society in de jaren negentig (zie o.a. Inglehart 1997, Dekker en Van den Broek 1998, Norris 1999, Newton 2001, Putnam 2001, Gabriel et al. 2002, Stolle en Hooghe 2002, Uslaner 2002). Het is opmerkelijk hoe zo’n eenvoudige vraag het zo ver kan brengen als belangrijkste indicator in de internationale literatuur voor sociaal vertrouwen.

We moeten er niet te badinerend over doen, want geaggregeerd vormen de antwoorden waarschijnlijk wel een redelijke indicator voor vertrouwen als element van een cultuur. Op individueel niveau ‘doen de antwoorden het’ statistisch vaak ook verrassend goed als correlaten van zeer uiteenlopend gedrag (Uslaner 2002). De antwoorden zeggen alleen niet zoveel over het samenwerkingsvermogen in sociale netwerken en daar ging het toch om bij sociaal kapitaal.

‘Gegeneneraliseerd sociaal vertrouwen’ is geen netwerkenmerk maar een ‘fully portable resource’ van individuen (Foley et al. 2001) en nadere analyse van de statistische relaties van dit kenmerk suggereert dat het eerder een kenmerk is van mensen met een positief zelfbeeld (Dekker 2003). Dat kan ook een verklaring zijn voor de stevige samenhang tussen sociaal vertrouwen en politiek zelfvertrouwen: je bent iemand waarmee medemens en overheid serieus rekening (moeten) houden. Uit een discussie over de enquêtevraag naar sociaal vertrouwen in focusgroepen, die Joep de Hart en ik lieten doen voor een SCP-onderzoek, kwam nog iets anders naar voren. Mensen die ‘de meeste mensen’ in het algemeen niet zeiden te vertrouwen beargumenteerden dat vaak met vervelende ervaringen en concrete teleurstellingen. Mensen die wel vertrouwden deden dat zelden vanwege positieve ervaringen, maar beargumenteerde hun vertrouwen als een keuze: als je niemand meer kan vertrouwen is het leven niet de moeite waard of zou het in ieder geval een stuk vervelender zijn. Enigszins verwant is de opvatting van Uslaner (2002) van sociaal vertrouwen als een morele keuze. Het trof in discussies in kleine groepen in Amerika nogal eens het argument dat je anderen moet vertrouwen omdat je zelf vertrouwd wilt worden. Zie voor meer kwalitatieve verwarring rond een makkelijke enquêtevraag Wuthnow (1999) en Passey en Tonkiss (2000).

Amerikaanse politicoloog Robert Putnam – vanaf zijn boek uit 1993 over verschillen tussen Italiaanse regio's via artikelen en het 'Bowling alone'-boek van 2000 over de neergang van sociaal kapitaal in de Verenigde Staten en het daarop volgende internationaal vergelijkende onderzoek naar ontwikkelingen van sociaal kapitaal (Putnam 2001).

Het werk van Putnam, de vele reacties erop en de literatuur over sociaal kapitaal van de laatste jaren lijken me een ideaal onderwerp voor een collegecyclus voor gevorderde studenten in de sociale wetenschappen, maar hier zal ik me beperken tot een paar opmerkingen over sociaal kapitaal als opbrengst van de civil society.

- In navolging van Putnam gaat het om zaken die samenwerking vergemakkelijken en die bijdragen aan het wegnemen van belemmeringen voor collectieve actie. Dat sociale kapitaal is opgeslagen in sociale netwerken en bestaat uit normen en vertrouwen. Door de oriëntatie op samenwerking en collectieve actie onderscheidt dit sociale kapitaal zich van dat van Bourdieu, waar het gaat om kapitaal ten persoonlijke bate; door de verankering in netwerken onderscheidt het zich van een voor samenwerking bevorderlijke cultuur of een geheel van coöperatieve en gemeenschapsgezinde houdingen van individuen.
- Aanvankelijk zijn bij Putnam de netwerken haast vanzelfsprekend 'networks of civic engagement' en richt hij zich op de 'horizontale', 'face-to-face' interacties in vrijwillige associaties. In reacties op kritiek komen later ook andere sociale relaties aan bod en komt er ook aandacht voor zaken als economische ongelijkheid en overheidsbeleid. Voor veel onderzoek naar aanleiding van Putnam blijft het adagium van zijn Italië-studie richtinggevend: *Good government in Italy is a by-product of singing groups and soccer clubs*. Dat grootse effect heeft als eerste schakel dat mensen door participatie in verenigingen netwerken uitbouwen en door positieve ervaringen met relatief onbekenden in deze associaties geneigd zullen zijn in bredere kring vertrouwenswaardigheid te veronderstellen en vertrouwen te schenken, oftewel sociaal kapitaal te ontwikkelen. Met deze redenering komt men uit bij sociaal vertrouwen als gevolg van participatie. Daar is veel over en tegen te zeggen, maar het is wel de redenering die meestal wordt gevolgd en die, samen met een soms wat gemakzuchtige voorkeur van enquêteonderzoek, heeft geleid tot 'gegeneraliseerd sociaal vertrouwen' als kern van het sociale kapitaal – en misschien wel van het debat over de civil society (Seligman 1992).
- Het is van meer dan anekdotisch belang om hier te vermelden dat voor Putnam 'sociaal kapitaal' geen uitgangspunt van onderzoek was, maar in eerste instantie niet meer dan een treffende samenvatting van wat hij in zijn Italiaanse onderzoek aantrof als opbrengt van een 'civic community'. Hij omarmde het kapitaalbegrip niet in de laatste plaats om economen en andere 'harde' sociale wetenschappers te overtuigen van zijn ideeën. Met 'civic community' preek je slechts voor eigen parochie. Voor die parochie zou enige bemoeienis van modellenbouwers en rekenaars met het onderwerp geen kwaad kunnen. Men kan zich inmiddels afvragen of Putnam niet te succesvol is geweest. De neutralisering van 'civic community' tot sociaal kapitaal als een 'tool' die vanzelfsprekend ook fout gebruikt kan

Statistische effecten (p. 27)

Tabel 3 toont gegevens uit de nationale kiezersonderzoeken van 1977 en 1998. Gekeken wordt naar verschillen in 'gegeneraliseerd' sociaal vertrouwen en politieke participatie van personen die wel of niet sociaal participeren, geïndiceerd door het lidmaatschap van een aantal organisaties. Naast percentages worden in deze en volgende tabellen (gecorrigeerde) relatieve kansenverhoudingen getoond. Er is een positief effect als die verhouding groter dan één is en een negatief effect als ze kleiner dan één is.

Sociale participatie vertoont slechts bescheiden positieve effecten op vertrouwen: zowel in 1977 als in 1998 hebben de sociale participanten iets meer vertrouwen dan de sociale non-participanten (43% tegen 37% in 1977, 57% tegen 51% in 1998). Het effect verdwijnt door correctie voor sociaaldemografische verschillen.

De sociale participatie maakt aanzienlijk meer verschil voor de politieke participatie. De politieke participatie is onder de sociale participanten 24 respectievelijk 13 procentpunten hoger dan onder de sociale non-participanten; de effecten van sociale participatie verdwijnen ook niet wanneer met sociaaldemografische verschillen rekening wordt gehouden.

Tabel 3 Sociaal vertrouwen en politieke participatie als effecten van sociale participatie,^a 1977 en 1998, kiesgerechtigden, in procenten en relatieve kansenverhoudingen^b

	heeft sociaal vertrouwen		participeert politiek	
	1977	1998	1977	1998
geen sociale participatie	37	51	29	43
wel sociale participatie	43	57	53	56
ongecorrigeerde relatieve kansenverhouding	1,3 *	1,3 *	2,7 **	1,7 **
gecorrigeerde relatieve kansenverhouding	1,1	1,1	2,5 **	1,6 **

a Zie voor de metingen Dekker en De Hart 2000.

b Significantie: * = $p < .05$ en ** = $p < .01$ (tweezijdig). Gecorrigeerd is voor effecten van sekse en tweedelingen van leeftijd en opleiding (telkens ongeveer 50/50%).

Bron: NKO 1977 en 1998; gewogen resultaten

worden, wringt met vele positieve formuleringen en de wens om sociaal kapitaal te vermeerderen. Maar laat ik het hierbij laten, want anders wordt het alsnog een Putnam-college.

Bij Almond en Verba staan de politieke effecten van participatie in de civil society niet los van het sociale vertrouwen dat ik zojuist als kern van het sociale kapitaal introduceerde. Sociaal vertrouwen is voor gewone burgers een voorwaarde om zich politiek te durven uiten. Ze moeten het idee hebben dat ze dat zonder grote risico's kunnen doen, dat ze niet bang hoeven te zijn dat een afwijkend standpunt negatieve consequenties voor hen in hun dagelijks leven zal hebben. Door sociaal vertrouwen blijft polarisatie beperkt tot de politiek (Almond en Verba 1989). We zouden dit belang van sociaal vertrouwen in Nederland bijna zijn vergeten omdat tolerantie zo vanzelfsprekend leek te zijn geworden. Door de moord op Fortuyn zijn we ons waarschijnlijk weer meer bewust geworden van het politieke belang van sociaal vertrouwen. Zonder dat vertrouwen zul je liever zwijgen over je partijvoorkeur en zeker geen verkiezingsaffiche ophangen.

Muhlberger (2001) laat bovendien zien dat mensen met sociaal vertrouwen iets meer steun geven aan normen van de deliberatieve democratie, zoals de bereidheid om overeenstemming te zoeken met mensen waarmee men het niet eens is, en minder steun geven aan rationalisering van politieke apathie, zoals de opvatting dat politieke discussie irrationeel is.

Er mag een relatie zijn tussen sociaal kapitaal en publiekeopinievorming, de onderscheiding van beide lijkt me toch belangrijk. Ze representeren een meer communitaristische en meer politiek-theoretische belangstelling voor de civil society en de combinatie van die interesses maakt het terrein zo interessant.

Zou ik echter een prioriteit moeten aangeven, dan zou de publiekeopinievorming de voorrang krijgen. Laat me deze voorkeur – misschien is het slechts een politologisch bias – ook wat tastbaarder maken met een actuele kwestie. De goede civil society is wat mij betreft minder een maatschappij waarin burens elkaar helpen dan een maatschappij waar je een Palestijnse of Israëliëse vlag kunt uithangen zonder bang te hoeven zijn dat je ruiten worden ingegooid. Het is ook een maatschappij waarin je bereid bent over het uithangen van die vlag in discussie te gaan met medeburgers. En ook een waarin mensen zich rekenschap geven van de gevolgen van hun handelen, waarin ze de behoefte om een vlag uit te hangen – als politiek protest of uit medeleven – op een of andere manier weten af te wegen tegen de mogelijke gekwetstheid van de burens. En zo komt in een beschaafde civil society het sociale toch alweer snel naast het politieke te staan, maar uiteindelijk zou de vrijheid van meningsuiting het moeten winnen van de goede sociale relaties.

Tot zover het domein en de verwachtingen van de civil society. Leveren de civil society en haar vrijwillige associaties wat we verwachten?

Tabel 4 toont de statistische effecten van betrokkenheid bij verschillende organisaties. Ook hier zijn de effecten op de politieke participatie gemiddeld sterker dan op het sociale vertrouwen. De effecten doen zich niet bij uitstek voor bij wat waarschijnlijk in meerderheid organisaties met verenigingsleven zijn (het meest 'effect' heeft de categorie derde wereld etc. en daar zitten toch vooral de mailinglistorganisaties. Politieke effecten zijn ook niet vooral te vinden bij organisaties met politieke doelstellingen (waarom zou een vrouwenbond wel en een buurtvereniging geen effect hebben?).

Tabel 4 Sociaal vertrouwen en politieke participatie als effecten van lidmaatschappen, 1998, kiesgerechtigden, ongecorrigeerde en gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen^a

organisatie (en leden als percentage van de bevolking)	sociaal vertrouwen		politieke participatie		
	ongecor.	gecor.	ongecor.	gecor.	
milieu- en natuurbehoud, zoals Greenpeace, Natuurmonumenten	(30)	1,9 **	1,5 **	1,8 **	1,4 **
Verkeer en vervoer, zoals de ANWB, de ENFB of de reizigersorganisatie ROVER	(52)	1,7 **	1,4 **	1,7 **	1,2 *
vereniging van huurders of van eigen woningbezit, zoals de vereniging 'Eigen Huis'	(18)	1,5 **	1,1	1,4 **	1,1
derde wereld, mensenrechten en vrede, zoals Terre des Hommes of Amnesty International	(14)	2,5 **	1,9 **	3,0 **	2,3 **
vakbond, zoals de FNV of het CNV, of beroeps- of standsorganisatie	(28)	1,2 *	1,0	2,1 **	1,7 **
buurt- of wijkvereniging	(16)	0,9	0,9	1,2	1,0
vrouwenverenigingen of -bonden	(7)	0,7	0,8	1,9 **	2,2 **
sportverenigingen	(36)	1,3 **	1,1	1,2	1,0
vrouw	(51)	0,7 **	0,7 **	0,7 **	0,7 **
45 en ouder	(48)	0,6 **	0,7 **	1,0	1,0
hoger opgeleid	(47)	2,3 **	1,7 **	1,7 **	1,4 **

a Significantie: * = $p < .05$ en ** = $p < .01$ (tweezijdig). Gecorrigeerd is voor effecten van alle genoemde kenmerken.

Bron: NKO 1998; gewogen resultaten

Tegenvallende effecten

Ik kan hier slechts enkele elementen uit verricht onderzoek naar voren halen. Ik kijk eerst snel naar de effecten van 'de' civil society op 'de' democratie, daarna ga ik in op effecten van associaties op individuen, om te eindigen met aanwijzingen voor het wegglijpen of vervagen van de civil society als te onderzoeken domein van associaties.

Beperken we ons voor de bijdrage van de civil society aan de democratie tot een rijtje van Simone Chambers (2002: 101 voor de doorverwijzingen). De meest vernietigende bevinding betreft Italië. Waar Putnam in zijn boek van 1993 kon laten zien dat in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw de regionale dichtheid van vrijwillige associaties mooi correleerde met 'good governance', hebben anderen laten zien dat dergelijke regiogegevens in de jaren dertig correleerden met electorale steun voor Mussolini. Een ander voorbeeld: de krachtig georganiseerde en zeer levendige civil society van de republiek van Weimar bleek een vruchtbare bodem voor de opkomst van de Nazi's. Of actueler: het voormalige Joegoslavië had een van de meest ontwikkelde civil societies van Oost-Europa. En dat de liberalisering in Rusland nog door gaat zou wel eens te danken kunnen zijn aan de zwakte van de civil society in het land waardoor het mobiliseren van ontevreden wordt bemoeilijkt. Economen plegen aan dit soort rijtjes nog landenvergelijkingen als die tussen Zuid-Korea en Bangladesh toe te voegen om te laten zien dat een civil society en economie niet noodzakelijk tegelijk bloeien.

Individuele effecten van betrokkenheid bij vrijwillige associaties zijn empirisch het best gedekte terrein van 'civil society'-onderzoek (Roßteutscher 2000). De resultaten laten zich betrekkelijk makkelijk kort samenvatten: de statistische effecten van vrijwillige associaties vallen tegen.

Iets uitgebreider samengevat laat onderzoek in Nederland en in andere landen van sociaal vertrouwen en politieke houdingen en betrokkenheid als statistische effecten van sociale participatie (lidmaatschap van verenigingen, vrijwilligerswerk e.d.) onder andere zien dat de effecten op vertrouwen geringer zijn dan de politieke effecten. Per onderzoek verschilt de kracht van effecten tussen soorten organisaties, maar samen bieden de onderzoeken geen overtuigende opdeling van organisaties met meer en minder effect. Actief lidmaatschap voegt lang niet altijd iets toe aan passief lidmaatschap en soms lijkt het geven van geld al voldoende om de verwachte effecten te sorteren. Voormalig lidmaatschap blijkt soms ook positieve effecten te hebben op politieke houdingen. Meervoudigheid van lidmaatschappen is voor vertrouwen en tolerantie waarschijnlijk belangrijker dan de intensiteit van relaties binnen een organisatie (o.a. Dekker en Van den Broek 1998, Dekker en De Hart 2001, Elchardus et al. 2001, Hooghe 1999/2001, Selle en Strømsnes 2001, Stolle en Rochon 2001).

Tabel 5 toont naast de inmiddels bekende indicatie van sociaal vertrouwen drie manifestaties van politieke betrokkenheid: het waarschijnlijk iets proberen te doen tegen een onrechtvaardig geachte wet (protestgeneigd), de mededeling dat men zou gaan stemmen als er op het moment van ondervraging Kamerverkiezingen zouden zijn (opkomstgeneigd) en de feitelijke deelname aan een inspraakprocedure of hoorzitting van de overheid in de afgelopen twee jaar (nam aan inspraak deel). Godsdienstige organisaties tonen geen enkel uniek effect (de coëfficiënten zijn gecorrigeerd voor de effecten van de deelname aan andere organisaties en de drie achtergrondkenmerken), de politieke en ideële organisaties hebben voortdurend effect. Deelname in vrouwenorganisaties, in tabel 4 opvallend door politiekeparticipatie-effecten, gaat wel samen met meer protest- en opkomstgeneigdheid, maar zeker niet met meer deelname aan inspraak.

Tabel 5 Sociaal vertrouwen en politieke betrokkenheid als effecten van deelname aan organisaties,^a 1997, bevolking van 18 jaar en ouder, gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen^b

organisatie (en deelname als percentage van de bevolking)		sociaal vertrou- wen	protest- geneigd	opkomst- geneigd	nam aan inspraak deel
vakbond, beroepsvereniging, beroepsorganisatie, personeelsvereniging	(32)	1,2	1,1	1,6 **	1,3 *
kerkelijke, godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie of groepering	(31)	1,1	0,9	1,3	1,1
wijkraad, plaatselijke actiegroep, buurtvereniging of andere organisatie gericht op plaatselijke activiteiten	(19)	1,0	1,3 *	1,4 *	1,3
sport- of hobby-organisatie of organisatie voor zang, muziek, toneel of andere culturele activiteit	(42)	1,3 *	1,1	1,2	1,1
organisatie voor kinderen en jeugd: by scholen (hulp op school, lid oudercommissie, schoolbestuur), kinderopvang, jeugdwerk, clubhuiswerk, scouting	(18)	1,4 *	1,2	1,3	1,6 **
vrouwenvereniging of -bond, vrouwengroep, vrouwencafé	(6)	1,1	1,7 **	2,5 **	0,6
organisatie voor (gezondheids)zorg en maatschappelijk welzijn (ook: hulpdienst, wetswinkel, georganiseerde bejaarden- en gehandicaptenhulp)	(14)	1,0	1,0	1,3	1,7 **
organisatie voor natuurbescherming, milieuzorg, dierenbescherming	(32)	1,3 **	1,2	1,1	1,6 **
politieke partij of groepering of andere organisatie met een algemeen maatschappelijk of ideëel doel (zoals Amnesty International, Wereldwinkel)	(16)	1,7 **	1,7 **	2,4 **	1,6 **
een andere organisatie of groep	(14)	1,2	1,2	1,2	1,9 **
vrouw	(54)	1,0	0,7 **	0,7 **	0,5 **
45 en ouder	(47)	1,0	0,8 *	1,4 **	1,7 **
hoger opgeleid	(59)	3,2 **	1,4 **	2,5 **	2,3 **

a Deelname gemeten als lidmaatschap, donateurschap en/of vrijwilligerswerk.

b Significantie: * = $p < .05$ en ** = $p < .01$ (tweezijdig). Gecorrigeerd is voor de effecten van alle genoemde kenmerken.

Bron: Civil society en vrijwilligerswerk 1997

Er is weinig onderzoek naar de 'civil society'-effecten bij leden van afzonderlijke organisaties (hetgeen iets anders is dan leden van categorieën organisaties in een bevolkingsenquête). Dergelijk onderzoek suggereert evenmin sterke effecten op sociaal vertrouwen (Stolle 2001) of sociale integratie (Elling en De Knop 2001).

Over de relatie tussen sociale participatie en politieke participatie wordt de laatste jaren op basis van kwalitatief onderzoek in Amerika zelfs negatief bericht: sociaal engagement wordt een alternatief voor bemoeienis met de politiek en praten over politiek wordt binnen groepen vrijwilligers ongewenst gevonden omdat het maar tot tweedracht leidt en de gemeenschappelijke inzet ondermijnt (Wuthnow 1998, Eliasoph 1998). Wijd verbreid zal dit verschijnsel nog niet zijn, want uit bevolkings-enquêtes zijn ook voor trendsettende bevolkingsgroepen nog geen negatieve relaties tussen sociale en politieke participatie naar voren gekomen.

De belangrijkste bevinding is toch wel dat de effecten niet erg sterk zijn. Dat leert ook de vergelijking van niveaus van sociale participatie en opleiding. *Grosso modo* kunnen verschillen in lidmaatschap statistisch concurreren met verschillen in opleidingsniveau. Opleidingsniveau is van de eenvoudige persoonskenmerken waarschijnlijk ook wel de belangrijkste verklarende factor voor politieke betrokkenheid, maar van de vrijwillige associaties zou je toch meer verwachten.

Belangrijker bezwaar is dat betwijfeld mag worden of het bij de aangetroffen verschillen wel om effecten gaat. Bij de gerapporteerde 'effecten' van passief lidmaatschap en donaties kan men zich toch weinig anders dan effecten van zelfselectie van leden en donateurs voorstellen.

Het is natuurlijk ook niet zo dat maar simpelweg eenzijdige causaliteit wordt verondersteld. Over de samenhang van organisatielidmaatschap en sociaal vertrouwen is inmiddels het nodige geschreven. Putnam (1993) had het over 'virtuous and vicious circles' in de ontwikkeling van sociaal kapitaal omdat participatie en vertrouwen (en coöperatieve normen en sociale netwerken) elkaar versterken zoals afnemende participatie en afnemend dat ook doen. Brehm en Rahn (1997) vinden empirisch bevestiging voor een wederkerige relatie van participatie en vertrouwen in Amerikaans enquêtemateriaal, maar ze schatten dat de effecten van participatie op vertrouwen sterker zijn dan andersom. Op basis van panelonderzoek vinden Claibourn en Martin (2000) geen aanwijzing dat vertrouwen lidmaatschap stimuleert en slechts weinig aanwijzingen dat vertrouwen door lidmaatschappen wordt bevorderd. Uslaner (2002) acht het omgekeerde verband waarschijnlijker: engagement komt voort uit vertrouwen en vertrouwen is ingebed in een algemene levenshouding ('optimisme'). Kortom: de resultaten wijzen niet overtuigend in één richting.

Afgezien van argumenten die pleiten voor een omgekeerd verband tussen geïnvolveerdheid in vrijwillige associaties en indicaties voor sociaal kapitaal en publieke opinievorming, of voor zelfselectie, worden er in de statistische analyses veel relevante zaken helemaal buiten beschouwing gelaten. Surveyonderzoekers zijn wel vaker opvallend tevreden met een significant verschil in overeenstemming met hun theorie

Sociale participatie en opleiding (p. 29)

In plaats van statistisch gecorrigeerde effecten van sociale participatie, toont tabel 6 combinaties van drie niveaus van lidmaatschap met drie opleidingsniveaus. Het minste vertrouwen en de laagste politieke betrokkenheid zijn er in de categorie lager opgeleide niet-leden, het grootste vertrouwen en de hoogste betrokkenheid tonen hoger opgeleide actieve leden. Bij sociaal vertrouwen zijn verschillen in opleidingsniveau groter dan verschillen in lidmaatschap, bij de politieke betrokkenheid maakt het niet uit.

Tabel 6 Sociaal vertrouwen en politieke betrokkenheid in combinaties van sociale participatie en opleidingsniveaus, bevolking van 18 jaar en ouder (in procenten)

	sociale participatie	opleidingsniveau			totaal
		laag	midden	hoog	
sociaal vertrouwen	niet	29	44	62	39
	passief	33	60	74	56
	actief	45	69	82	68
	totaal	34	60	75	56
protestgeneigd	niet	36	38	56	39
	passief	37	48	54	46
	actief	49	56	66	58
	totaal	39	49	59	48
opkomstgeneigd	niet	58	74	85	68
	passief	73	84	91	83
	actief	83	85	96	88
	totaal	70	83	92	81
nam aan inspraak deel	niet	3	4	16	5
	passief	6	11	20	12
	actief	14	18	32	22
	totaal	7	12	24	13

a Sociale participatie: niet (21%), passief = is alleen lid/donateur van minstens 1 van de 10 soorten organisaties in tabel 5 (52%), en actief = doet daar wel eens vrijwilligerswerk en doet minstens een uur vrijwilligerswerk per week (27%); opleidingsniveaus: laag = t/m lbo (31%), midden = t/m vwo (52%) en hoog = hbo+ (27%). Overige indicatoren: zie tabel 5.

Bron: Civil Society en vrijwilligerswerk 1997

en dolgelukkig als er na correcties voor enkele andere effecten nog een verschil blijft bestaan, maar hier is het statistisch isolement van de eigen theorie wel erg schrijnend. Er lijkt een grote behoefte te bestaan aan een bewijs dat vrijwillige associaties goed voor ons zijn. Misschien komt hier een maatschappelijke behoefte aan bewijzen voor het nut van sociale bindingen samen met de toegenomen weerzin van individualistische 'rational choice'-verklaringen van gedrag (Durlauf 2002).

Er wordt ook wel gewezen op de beperkte tijdsbesteding aan verenigingen en vrijwilligerswerk (Newton 2001, Roßteutscher 2000), maar in het algemeen is men niet op zoek naar 'wegverklaarders' en 'vervangers' van vrijwillige associaties.

Bij het laatste is bijvoorbeeld te denken is aan het betaalde werk als bron van sociaal kapitaal. 'We may be "bowling alone," but we're working together' (Estlund 1999) en waarschijnlijk wordt er op het betaalde werk dankzij de toegenomen noodzaak tot vrijwillige collegiale samenwerking en antidiscriminatiebeleid inmiddels meer 'overbruggend' sociaal kapitaal opgebouwd tussen maatschappelijke groepen en subculturen dan in de sfeer van het verenigingsleven. Gegevens daarover heb ik niet, wel over de bijdragen van betaald en onbetaald werk aan het oefenen in 'civic skills' die belangrijk zijn om politiek te participeren. Op dat punt zijn betaald werk en vrijwilligerswerk ongeveer even belangrijk.

Enigszins vergelijkbaar met relaties tussen collega's zijn de relaties tussen gebruikers van voorzieningen: studenten, scholieren en hun ouders, bezoekers van buurthuizen en wijkgebouwen. Hier vormt de afweging tussen de vorming van veel samenbindend sociaal kapitaal bij homogeniteit tegen weinig maar overbruggend sociaal kapitaal bij heterogeniteit een lastig probleem (Putnam 2000: 350 e.v., Etzioni 2001). In Nederland zou de sociale integratie op en rond basisscholen thans door toeneemende segregatie verminderen (De Hart et al. 2002: 97).

Te denken is ook aan de politiek en het openbaar bestuur, niet alleen omdat overheidsbeleid medebepalend is voor de mate waarin burgers elkaar kunnen vertrouwen, maar ook omdat de politiek meer of minder uitnodigt tot politieke discussie en participatie kan stimuleren of remmen. Lokale overheden zijn als organisatoren van de opinievorming zeker niet bij voorbaat minder belangrijk dan het lokale verenigingsleven. Tocqueville (1990, 1: 191 e.v.; 2: 115 e.v. Cohen en Arato 1992: 75 e.v.) had het lang geleden, toen nog niemand sprak over een interactieve overheid, al over een politieke maatschappij waarin civiele associaties (kerken, scholen, beroepsorganisaties, recreatieve verenigingen, kranten) in wisselwerking staan met politieke associaties (partijen, maar ook lokaal zelfbestuur en jury's in de Amerikaanse rechtspraak). De verhouding tussen lokale overheden en associaties zal tussen landen verschillen. Het zou interessant zijn om wat de bevordering van burgerparticipatie betreft eens systematischer te bekijken wie wat gedaan heeft in het kader van de lokale agenda 21 (Prugh et al. 2000, Schophaus 2001). Wie heeft initiatieven ondernomen, hoe makkelijk draagt men verantwoordelijkheden aan elkaar over, wie zorgt voor continuïteit?

Tijdsbesteding (p. 31)

Volgens het Tijdsbestedingsonderzoek 2000 was 27% van een oktoberweek van dat jaar van de bevolking van 12 jaar en ouder vrije tijd. Daarvan werd 5% oftewel 1% van alle tijd besteed aan 'participatie'. Die categorie is niet precies wat we zouden willen weten, namelijk de tijd die men met anderen in vrijwillige associaties doorbrengt en er zal wel meer bijkomen (o.a. sportbeoefening) dan er afgaat (o.a. vrijwilligerswerk dat men alleen verricht), maar dat zal aan de marginaliteit van de tijdsbesteding van de gemiddelde Nederlander aan het verenigingsleven weinig veranderen. De in tabel 7 vermelde tijd komt aardig overeen met de 2 uur en 15 minuten per week die de gemiddelde Vlaming aan verenigingsactiviteiten besteedt (Hooghe 1999: 498).

Tabel 7 Tijdsbesteding in een oktoberweek in 2000, bevolking van 12 jaar en ouder

	uren	percentage
slapen, eten en persoonlijke verzorging	76,6	46,3
betaalde arbeid	19,4	11,7
huishouden	19,0	11,5
onderwijs	5,5	3,3
vrije tijd	44,8	27,1
waarvan: participatie ^a	2,1	1,2

a Samenvoeging van activiteiten in het leiden van sociale en politieke organisaties of in het kader van belangenbehartiging en politiek, voor het overige verenigingsleven en voor levensbeschouwelijke organisaties, vrijwilligerswerk en onbetaalde hulpverlening aan niet-familieleden, en kerkbezoek.

Bron: Tijdsbestedingsonderzoek 2000 (SCP); gewogen resultaten (Joep de Hart)

Het Tijdsbestedingsonderzoek omvat een vragenlijst die de deelnemers invullen en een dagboekje dat zij gedurende een week van hun activiteiten bijhouden. Er zijn altijd meer 'doet wel eens'-vrijwilligers volgens de vragenlijst dan vrijwilligers volgens de dagboekjes. Volgens beide metingen is er tussen 1995 en 2000 een vrij abrupte afname. Andere cijfers tonen echter geen daling. Volgens het opinieonderzoek 'Culturele veranderingen in Nederland' verricht in 1993 en in 2000 28% van de bevolking van 16 jaar en ouder wekelijks gemiddeld een uur of meer vrijwilligerswerk (26 tot 29% in tussentijdse jaren). Een werkelijke daling is zeker niet uitgesloten, maar ze zal kleiner zijn dan de 1995-2000-sprong in tabel 8 suggereert.

Tabel 8 Vrijwilligerswerk, 1975-2000, bevolking van 12 jaar en ouder

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
percentage vrijwilligers volgens de vragenlijst	.	.	42	38	44	31
percentage vrijwilligers volgens het dagboek	26	30	30	27	31	25
uren per week door dagboekvrijwilligers	4,4	4,2	4,6	5,0	4,7	4,7

Bron: Tijdsbestedingsonderzoeken (SCP); gewogen resultaten (Joep de Hart)

Als laatste voorbeeld noem ik de media als vormgevers van publieke debatten en verbindende schakel tussen de publiekeopiniëvorming van alledag en de grote politiek. Dat belang wordt in het algemeen natuurlijk wel erkend, maar zodra het over de civil society gaat, lijkt men eerder geïnteresseerd in een alternatief wijkkrantje of de website van een actiegroep, dan in de werking van de reguliere media in vergelijking en wisselwerking met wat er binnen vrijwillige associaties gebeurt. De tv komt vooral als tijdsverspilling in beeld. De verwaarlozing van de reguliere media in onderzoek van de civil society zal te maken hebben met het gebrek aan vrijwilligheid in hun commerciële en publieke organisatiewijze, maar vreemd is het wel. Meer belangstelling is er voor het internet, zowel als politiek (massa)medium en actiemiddel als ook als middel en milieu voor gemeenschapsvorming en het opbouwen van sociaal kapitaal (Putnam 2000: 166 e.v., Elchardus et al. 2001: 202 e.v., Ester en Vinken 2001, Etzioni 2001: 79 e.v., Hooghe 2001, Norris 2001). Als informatiemiddel verschilt het internet waarschijnlijk weinig van traditionele media. Ook hier wordt een 'virtuous circle' (Norris 2001) gesignaleerd van politieke interesse die leidt tot informatie die leidt tot meer interesse die weer nieuwe vragen naar informatie oproept (en omgekeerd: gebrek aan belangstelling dat leidt tot het zoeken naar vermaak dat in ieder geval bij een hoge dosis passiviteit bevordert). Voor politieke discussies en de vorming van (virtuele) gemeenschappen zijn de onbegrensde mogelijkheden van het net en de anonimiteit en gelijkheid van de deelnemers nu waarschijnlijk nog meer nadelen dan voordelen, maar dat kan veranderen.

Civic skills (p. 31)

Activiteit in vrijwillige associaties zou o.a. goed zou zijn voor de democratie omdat mensen hier vaardigheden aanleren die ze ook voor politieke participatie nodig hebben. Vier voorbeelden van dergelijke 'civic skills' van Verba et al. (1995) hebben we overgenomen in de (schriftelijke) bevolkingsenquête 'Civil society en vrijwilligerswerk 1997'. Daarin vroegen we mensen hoe vaak ze iets deden voor hun eventuele vrijwilligerswerk en in hun eventuele betaalde werk. De resultaten voor een min of meer representatieve steekproef van meer dan 2000 Nederlanders van 18 jaar en ouder staan vermeld in tabel 9. Ongeveer de helft van de ondervraagden verrichte op het moment van ondervraging geen betaald werk en eveneens ongeveer een helft had in het afgelopen jaar op geen enkele wijze vrijwilligerswerk verricht.

Tabel 9 Civic skills in vrijwilligerswerk en betaald werk,^a 1997, bevolking van 18 jaar en ouder, in procenten van allen

		in betaald werk				totaal in vrijwilligerswerk
		regelmatig	soms	nooit	n.v.t.	
briefen schrijven						
in vrijwilligerswerk	regelmatig	3	1	1	5	9
	soms	5	3	1	9	19
	nooit	3	3	4	10	20
	n.v.t.	11	6	8	27	52
totaal in betaald werk		23	13	14	50	100
vergaderingen bijwonen						
in vrijwilligerswerk	regelmatig	7	3	2	9	21
	soms	4	2	1	7	15
	nooit	2	2	2	7	12
	n.v.t.	9	8	8	27	52
totaal in betaald werk		22	14	13	50	100
vergaderingen organiseren						
in vrijwilligerswerk	regelmatig	2	1	1	3	7
	soms	2	3	2	4	10
	nooit	2	3	10	16	31
	n.v.t.	3	4	17	27	52
totaal in betaald werk		9	10	30	50	100
presentaties verzorgen						
in vrijwilligerswerk	regelmatig	1	0	0	2	4
	soms	2	4	2	5	13
	nooit	1	4	10	16	31
	n.v.t.	4	6	16	27	52
totaal in betaald werk		8	14	28	50	100

a Niet van toepassing (n.v.t.) = doet geen vrijwilligerswerk of geen betaald werk.

Bron: Civil society en vrijwilligerswerk 1997 (SCP)

Brieven schrijven doet men meer betaald dan onbetaald, maar verder kan men in beide sferen ongeveer evenveel oefenen. In hoeverre vervult vrijwilligerswerk een rol voor mensen die dat in hun betaalde werk niet of minder kunnen? Dat gebeurt, maar op kleine schaal: van 2% van de gehele bevolking (4% van de mensen met betaald werk) bij presentaties verzorgen tot 6% (12% van de mensen met betaald werk) bij vergaderingen bijwonen, doet men iets in het vrijwilligerswerk wat men in zijn of haar betaald werk niet

De ‘oplossing’ van de civil society

Dit waren slechts drie verwijzingen naar alternatieven voor vrijwillige associaties in andere institutionele domeinen. Daarnaast is er het vermoeden dat moderne competente burgers helemaal geen vrijwillige associaties meer nodig hebben om zich politiek te vormen of te uiten. Gelijke behandeling, emancipatie, fair trade en milieu zijn geen zaken van protest en belangengroepen versus de overheid, maar politiseren het leven van alledag. Als ‘critical citizens’, ‘monitorial citizens’ en ‘everyday makers’, om maar een paar aanduidingen te noemen (Norris 1999, Schudson 1998, Bang en Sørensen 2001), regelen de burgers hun eigen zaakjes en melden ze zich zo nodig persoonlijk of via een advocaat of een gespecialiseerde ‘advocacy organisation’ meteen op hoogste niveau. De onderscheiding van overheid, markt en civil society zal voor hen niet zo’n rol spelen. Op deze vrolijke visie lijkt me wel wat af te dingen en dat zal ik straks ook doen, maar deze moderne burgers signaleren wel iets wat verder gaat dan een relativering van het unieke belang van vrijwillige associaties.

En dat is de vervaging van de grenzen van de civil society. Waar ooit een institutioneel domein kon worden begrensd, zien we nu organisaties uit de markt en de staatsfeer trekken van de civil society aannemen en omgekeerd organisaties uit de civil society ‘verwateren’.

Deze ontwikkelingen zijn vooral zichtbaar op het economisch omschreven terrein van de private non-profitsector of derde sector. Civil society en non-profitsector zijn verwante verschijnselen. Vaak worden ze gelijkgesteld (Salamon et al. 2000) of min of meer uitwisselbaar in eenzelfde perspectief geplaatst, bijvoorbeeld dat van verenigingen (Zimmer 1996) of van de zorg (Van de Donk 2001). Ook wordt de civil society als een deel van de non-profitsector gezien (Van Til 2000, Burger en Dekker 2001) of worden theorievorming en onderzoek rond de civil society en non-profitsector gezien als elkaar aanvullende benaderingen van dezelfde organisaties (Anheier et al. 2000). Het non-profitonderzoek kan het ‘empirietekort’ van beschouwingen over de civil society opvullen en die beschouwingen kunnen het economische en descriptieve non-profitonderzoek op belangwekkende sociaal-wetenschappelijke vragen richten.

Elders heb ik me (in Burger en Dekker 2001, Dekker 2002a) tegen de gelijkstelling van non-profitsector en civil society gekeerd omdat het daarbij vaak niet gaat om nieuwe vragen, maar om een nieuwe vlag. De grote dienstverlenende organisatie die in de Nederlandse non-profitsector de boventoon voeren, kunnen niet als vrijwillige associaties worden ingeboekt. Die grote non-profits kunnen echter ook niet worden genegeerd, evenmin als de publieke instellingen die op dezelfde terreinen werken en vaak nauwelijks meer te onderscheiden zijn in zelfstandigheid en manier van werken. Zoals de Amerikaanse organisatiesocioloog Charles Perrow (2001: 39) zegt: ‘In a “society of organisations” one cannot discuss the state of civil society without discus-

of minder frequent doet. Biedt het vrijwilligerswerk meer mogelijkheden aan mensen die geen betaald werk verrichten? Ja, dat gebeurt vaker. Tussen de 7 en 16% van de bevolking (14 tot 32% van de mensen zonder betaald werk) heeft geen betaald werk en oefent in het vrijwilligerswerk meer of minder frequent een vaardigheid die politiek nog wel eens van pas zou kunnen komen. Vrijwilligers met betaald werk zijn op dit punt overigens gemiddeld wel iets actiever dan vrijwilligers zonder betaald werk. Zo organiseert 22% van de betaald werkenden wel eens een vergadering voor zijn of haar vrijwilligerswerk, van de vrijwilligers zonder betaald werk is dat 14%.

sing large organisations; it is Hamlet without the Prince.’

Deze organisaties vervullen nog altijd intermediaire, sociaal-integratieve en politiek-expressieve functies die in het verlengde liggen van het politieke denken over de civil society. Bovendien zijn ze de thuisbasis van heel veel vrijwilligerswerk. Dat vrijwilligerswerk heeft meer het karakter van ‘onbetaalde arbeid’ dan van het ‘actieve lidmaatschap’ waaraan men denkt bij vrijwillige associaties, maar juist die grotere zakelijkheid en geringere groepsbetrokkenheid kan ook een voordeel zijn (Dekker 2002c). In onze multiculturele samenleving bestaat op veel plaatsen eerder behoefte aan de vorming van enig ‘overbruggend’ sociaal kapitaal tussen vrijwilligers die elkaar verder niet tegenkomen dan aan de toename van ‘samenbindend’ sociaal kapitaal tussen mensen die veel met elkaar gemeen hebben.

Dat is echter geen reden om het verschil tussen de vrijwillige associaties van de civil society en andere non-profitorganisaties te laten vallen. Charles Perrow maakt een interessant onderscheid. Hij stelt dat een non-profit bijdraagt aan de civil society naarmate ze meer voldoen aan een aantal criteria:

‘[A] public, collective good is produced, using volunteer labour in substantial amount, with room for social interaction that is not on organisational terms, and below market wages are paid.’

Het collectieve goed is publiek voor zover het beschikbaar of relevant is voor groepen buiten de eigen organisatie en achterban (en dat geldt zowel voor de roemruchte soepkeuken als voor de ideële belangengroep); vrijwilligerswerk is substantieel als doelen en manier van werken van de organisatie niet veranderd kunnen worden zonder instemming van de vrijwilligers (of omgekeerd: ze worden gewijzigd als de vrijwilligers anders dreigen te vertrekken); de sociale interactie mag zich niet beperken tot organisatorische functies en belangen, maar moet ruimte bieden tot uitwisseling van ervaringen en ideeën daarbuiten, en de minder dan marktconforme beloning geeft aan dat er blijkbaar een aanvullende intrinsieke beloning is van het werken aan de publieke of collectieve zaak. Een non-profit die geen publieke collectieve goederen levert maar slechts collectieve goederen voor de eigen leden (bijvoorbeeld sport en recreatie) is iets minder goed, maar nog altijd waardevol voor de civil society. Het wordt echt minder als vrijwilligerswerk alleen nog maar aanvullend is, als de communicatie uitsluitend op organisatiedoelen is gericht (of er helemaal geen communicatie tussen leden meer plaatsvindt omdat de leden nog slechts via periodieken en periodieke overschrijvingen met de organisatie verbonden zijn) of de betaling voldoende moet zijn om mensen voor de organisatie te laten werken.

De non-profitsector in Nederland en andere westerse landen vertoont een sterke ontwikkelingsdrang van vrijwillig particulier initiatief naar non-profitinstellingen naar hybride ‘service industries’. Stukken civil society verdwijnen zo, maar men kan ook zeggen dat publieke organisaties in hetzelfde proces meer ‘civil society’-trekken krijgen door meer zelfbestuur (‘de autonome school’) en democratisering, hernieuwde aandacht voor waarden en voor ‘gemeenschapswerking’ (Van de Donk 2001). Daarnaast komen nieuwe initiatieven op in de marges van de dienstverlening en in de sfeer van de belangenbehartiging.

De jaren vijftig (p. 39)

'Wij menen nu ... dat het verenigingswezen in onze samenleving behoort tot een ontwikkelingsfase, die in allerlei opzichten aan het verbleken is en plaats maakt voor tal van andere verhoudingen. Concreter gezegd: naarmate de "organisatieverdichting" van de maatschappij voortschrijdt, verschaalt de lucht van betrekkelijke handelingsvrijheid, waarin het verenigingswezen kan functioneren. ...

De moderne tijd vertoont ... twee tendenties: enerzijds een toenemend overwicht van het verenigings-type der groepsvorming naar de categorie van de "self-expression", waarmee een verschuiving naar het culturele en recreatieve terrein gepaard gaat; en anderzijds een verschuiving van de oude verenigingen van sociale beïnvloeding naar het bureaucratische en organisationele niveau. De actieve groepsvorming der leden zelf verliest aan betekenis in het licht van deze doeleinden, ten gunste van de hechte organisatie van een centraal apparaat en daarnaast een massale, door stemmenaantal en financiële steun effectieve, doch overigens passieve achterban.' (Jolles 1959: 37-38)

Naast de dienstverlenende non-profits in de vage grensgebieden van de civil society zijn er de 'advocates without members' (Skocpol 1999) die onze aandacht vragen. Het gaat hier om belangenorganisaties en ideële groepen zonder verenigingsleven, waarbij mensen vooral als donateurs en ontvangers van informatie, soms als gebruikers van individuele diensten maar meestal alleen als achterban betrokken zijn. De vrijwilligheid uit zich voornamelijk financieel en dat geeft aanleiding tot spottende opmerkingen over giro-activisme en de uitbesteding van solidariteit. Dergelijke karakterisering lijken me vaak misplaatst en ze getuigen ook van een wat romantische visie op massale actieve betrokkenheid in het verenigingsleven in het recente verleden. De uitholling van dat verenigingswezen werd in Nederland ook al in de jaren vijftig gesignaleerd. De professionalisering van de publiekeopinieforming door de nieuwe organisaties kan gezien worden als een adequate aanpassing van de civil society aan de moderne, grootschalige en gemedialiseerde politiek en een verschuiving van het 'geven van tijd' naar het 'geven van geld' (ik ontleen de termen aan het filantropisch onderzoeksprogramma van Theo Schuyt aan de Vrije Universiteit) is moreel niet per se een degradatie.

Maar er zijn wel problemen in het perspectief van de civil society. Het gebrek aan vorming van sociaal kapitaal tussen leden is het meest voor de hand liggende probleem. Daarnaast is er het probleem van een gebrekkige democratische controle van de leiding van deze organisaties. Een probleem is ook dat in de 'toeschouwersdemocratie' (De Beus 2001) waar de organisaties nu eenmaal deel van zijn gaan uitmaken, de verleiding groot is om sympathie en financiële steun van het publiek te werven door dramatisering en al te heldere standpunten.

De afname van verenigingsleven beperkt zich niet tot de verdringing van oude ledenorganisaties door mailinglistorganisaties. Binnen verenigingen lijkt zich ook een specialisatie voor te doen op kernactiviteiten (een sport of recreatieve bezigheid, hulp), die het verenigingsleven schraler maken en de organisaties vatbaarder voor concurrentie van andersoortige aanbieders van dezelfde activiteiten.

Kortom, de civil society lijkt zich 'op te lossen'. Vrijwillige associatieve relaties verspreiden zich in andere sferen, vrijwillige associaties met een breed verenigingsleven zijn op de terugtocht of zijn zo van karakter veranderd dat ze samen geen domein meer vormen en als non-profit of pressiegroep eerder op de markt of bij de overheid worden geplaatst. Heeft het dan wel zin om vrijwillige associaties centraal te blijven stellen als kernorganisaties van de civil society? De verenigingssociologie van de jaren vijftig is toch niet zonder reden verdwenen?

De organisatiegraad in Nederland (p. 41)

Impressies van het Nederlandse verenigingsleven in de jaren vijftig/begin jaren zestig en in de jaren negentig van de vorige eeuw, in een voor hun tijd kenmerkende stijl.

'Tweelingen en vrijgezellen, lange mensen en andersoortige consumenten, jeugdigen en bejaarden, gewone vrouwen, plattelandsvrouwen en academisch gevormde vrouwen, oud-leerlingen van het landbouwhuishoudonderwijs, oud-leden van de studentensociëteit, oud-patiënten van het sanatorium, fabrikanten van kroonkurken en grossiers in gloeikousjes, vrienden van Salzburg en van Oranje, werkgevers en werknemers, hoorleraren en stafleden, geheelonthouders en bierbrouwers, jagers, geluidsjagers en onderwaterjagers, beschermers van dieren, natuurmonumenten en jonge meisjes, zij allen vinden hun geestverwanten en soortgenoten en richten verenigingen op, teneinde gezamenlijk de eigen belangen te behartigen of een maatschappelijk ideaal na te streven. Noemen wij nog de legio typen van sport- en hobbyclubs, de school-, kruis-, woningbouw-, begrafenis-, buurt-, bibliotheek- en speeltuinverenigingen, de kerkelijke, charitatieve, coöperatieve, culturele, wetenschappelijke en musische verenigingen, voorts verenigingen die tegen iets zijn (alcohol, kwakzalverij, ambtelijke willekeur), dan is het wel duidelijk dat wij niet behoeven op te zien tegen de Amerikanen, die de laatste jaren weer aandacht zijn gaan schenken aan de sociologie van de vereniging. Hun land moge gelijk in de dagen van de Tocqueville rijk zijn aan verenigingen, de variatie in Nederland schijnt moeilijk te overtreffen. ...

Niet minder dan 50% van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder bleek [volgens het CBS-onderzoek naar vrijetijdsbesteding, winter 1955/6] actief lid te zijn van tenminste één vereniging, behorende tot de categorie van verenigingen waaraan de leden niet beroepshalve, maar in hun vrije tijd deelnemen en waarvan men vrijwillig lid wordt. Het gemiddelde aantal bezoeken aan deze verenigingen bedroeg per persoon per jaar 62! Zelfs als men aanneemt dat het begrip "actief lidmaatschap" zeer ruim genomen is, zijn dit indrukwekkende cijfers die de Nederlanders doen kennen als "joiners" bij uitstek.' (Abma 1962: 290-291)

In de jaren negentig is de organisatiegraad in Nederland hoog. Evenals in Denemarken (en andere Scandinavische landen) is de overgrote meerderheid van de bevolking wel ergens lid van (tabel 10); globaal georiënteerde NGO's hebben een grote aanhang in ons land (tabel 11).

De vrijwillige associaties toch centraal

Ik wil verdedigen dat vrijwillige associaties juist nu meer onderzoek verdienen. Daar staat u van te kijken. Eerst maak ik u wijs dat de effecten van vrijwillige associaties tegenvallen en dat het domein van de civil society onder onze handen verbrokkelt, en nu wil ik u alsnog verkopen dat we juist meer aan de vrijwillige associaties moeten doen.

Een simpele reden daarvoor zou kunnen zijn dat mensen zich nog steeds massaal organiseren, sterker: dat in Nederland in toenemende mate doen. In september komt een nieuw *Sociaal en Cultureel Rapport* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uit waaruit dat opnieuw blijkt. En in het vorige rapport heeft u kunnen lezen dat internationaal gezien de organisatiegraad in Nederland hoog is, zowel als het om sport en recreatie gaat of consumentenbelangen, als zeker ook in de aanhang van ideële organisaties. Nederland verdient als moderniserende civil society in West-Europa meer onderzoek.

Een belangrijkere reden ligt in het publieke onbehagen over het verdwijnen van het verenigingsleven, een onbehagen dat ook de belangstelling voor de civil society voedt. Voor een deel zal het nostalgie zijn. Zoals een collega van me eens zei: iedereen vindt dat de klederdracht behouden moet blijven maar niemand wil er meer in rondlopen; of iets serieuzer: een meerderheid van de Nederlanders vindt het nog steeds belangrijk dat kerken zich bemoeien met grote maatschappelijke vraagstukken, maar slechts een minderheid gaat nog naar de kerk. Dat is inconsistent. Of je participeert of je accepteert de moderne uitgekledede varianten en vervangingen van het verenigingsleven.

Maar het onbehagen lijkt me niet alleen nostalgie. Er is nog steeds behoefte aan vrijwillige associaties voor de opinievorming en voor de vormgeving van 'echt' sociaal kapitaal, dus in zijn oorspronkelijke zin van het in netwerken opgeslagen vermogen tot samenwerking van burgers in een 'civic community' – en niet slechts van werknemers van een bedrijf of van ouders van een school. Sociaal kapitaal is iets anders dan diffuus vertrouwen in de medemens zoals een gemeenschap van burgers iets anders is dan een verzameling competente en welwillende democratische persoonlijkheden.

Vrijwillige associaties zijn niet alleen instrumenteel nodig, waar de overheid zich te weinig responsief toont en geen effectieve gevestigde belangenbehartigers beschikbaar zijn. Vrijwillige associaties met een verenigingsleven zijn ook nog altijd relevant voor de oordeelsvorming en politieke discussies. Traditioneel zijn hier waarschijnlijk vooral organisaties van belang waarin discussies over politiek en maatschappij worden gecombineerd met anders gearde gemeenschappelijke activiteiten. Dat dergelijke 'multifunctionele' organisaties in belang afnemen – te denken is aan het verenigingsleven van kerken, vakbonden, vrouwenorganisaties – zorgt hier voor een

Tabel 10 Lidmaatschappen volgens enquêtes,^a 1998, bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)

	NL	UK	DK	DE	BE	FR	IT
sportclubs, sportverenigingen	36	19	37	28	19	18	10
organisaties voor de bescherming van de natuur, dieren, het milieu	25	9	15	7	4	3	2
vakbonden of politieke partijen	19	11	52	9	8	4	4
sociale of godsdienstige organisaties met liefdadigheidsactiviteiten	17	10	9	8	5	4	9
godsdienstige of kerkelijke organisaties zonder liefdadigheidsactiviteiten	16	11	5	6	4	3	7
verenigingen of clubs voor een hobby of gemeenschappelijke interesse	16	12	18	11	4	2	1
culturele of artistieke verenigingen	11	5	16	5	9	10	5
consumentenorganisaties	11	1	5	1	1	1	1
organisaties of bewegingen voor de mensenrechten	5	2	5	1	3	2	2
jongerenorganisaties	3	5	4	2	5	2	1
andere, niet voorgedegde vereniging of organisatie	9	7	7	6	8	8	4
lid van geen vereniging of organisatie	21	46	16	48	53	60	67

a 'Op dit toonblad] staat een aantal verenigingen en organisaties. Kunt u mij zeggen van welke u lid bent of aan de activiteiten van welke u deelneemt?' De organisaties staan in volgorde van afnemende deelname in Nederland.

Bron: Eurobarometer 50.1 (najaar 1998), gewogen resultaten

Tabel 11 Leden/donateurs volgens de betreffende organisaties, 1994-2000, per 100 inwoners

	NL	UK	DK	DE	BE	FR	IT
kerken (1998)	41	60	82	73	76	67	92
vakbonden (1994/5)	10	12	35	11	16	3	11
politieke partijen (1998-2000)	2	1	4	2	5	1	3
Rode Kruis (1995/6)	6	0	3	6	2	1	0
Amnesty International (1995)	1	0	1	0	0	0	0
Artsen zonder Grenzen (1999)	4	.	0	0	6	.	0
Wereld Natuur Fonds (1999)	5	0	1	1	1	0	0
Greenpeace (1999)	4	0	0	1	1	0	0
voetbalbonden (1996/7)	6	4	5	7	4	3	2

Bron: SCP (2000: 130-140)

probleem waarvoor de grote populariteit van ideële mailinglistorganisaties geen oplossing is. In focusgroepenonderzoek dat we vanuit het SCP de afgelopen jaren lieten doen, merkten we telkens weer hoe belangrijk en bevredigend het voor mensen is om buiten hun privé-sfeer met andere burgers te praten over de politiek of de wijk (Dekker 2002b). Verenigingen boden daarvoor traditioneel gelegenheid.

Misschien kan onderzoek eraan bijdragen bestaande vrijwillige associaties weer een grotere rol in de publiekeopinieforming en de vorming van sociaal kapitaal te laten spelen. We moeten daarvoor wat ik in het begin introduceerde als nevenproducten van activiteit in de civil society meer gaan zien als na te streven doelen.

Wezenlijke civiliteit (p. 45)

'Substantive civility is the virtue of civil society. It is the readiness to moderate particular, individual or parochial interests and to give precedence to the common good. The common good is not susceptible to an unambiguous definition; consensus about it is probably not attainable. It is however certainly meaningful to speak about it. Wherever two antagonistic advocates arrive at a compromise through recognition of a common interest, they redefine themselves as members of a collectivity, the good of which has precedence over their own particular objectives. The good which is accorded precedence by that decision might be no more than the continued existence of the collectivity in which they both participate. The common good is acknowledged wherever a more inclusive collectivity is acknowledged. Every action in which thinking of and attempting to reduce the prospective loss inflicted on one section of a society when another section would benefit from a particular event or policy is an act of substantive civility. It is always possible to consider the consequences of any particular action in the light of its effect on the wider circle within which a decision is made. Every action which bears in mind the well-being of a more inclusive collectivity is an action on behalf of the common good.' (Shils 1991: 16-17)

Nieuwe waarden

Publiekeopinievorming en sociaal kapitaal bieden samen een goede leidraad voor verder onderzoek, maar er is niets tegen om ze aan te vullen met meer inhoudelijke perspectieven. Met als uitgangspunt het begrip ‘substantive civility’ van Edward Shils wil ik proberen globalisering en duurzame ontwikkeling te schetsen als perspectieven van de civil society die mijn leerstoel met het onderzoek van het Globus-instituut verbinden.

Het gaat Shils bij de ‘substantive civility’, wezenlijke civiliteit, als deugd van de civil society om meer dan de goede manieren die we in het dagelijks leven met ‘civility’ verbinden. Het gaat er ook om dat we anderen, inclusief onze tegenstanders, beschouwen als deel van dezelfde collectiviteit en daarom rekening met hen houden en willen zoeken naar een gemeenschappelijk belang. Wezenlijke civiliteit behelst dan ook de matiging van het najagen van het eigen belang ten gunste van een steeds meeromvattende collectiviteit. Zo’n idee van almaar opschuivende grenzen is natuurlijk geen direct toepasbare ‘wereldethiek’ – een abstract kosmopolitisme dat voorbijgaat aan de behoefte aan grenzen en aan beperkingen van het inlevings- en incasseringsvermogen van mensen en groepen zal juist tegenbewegingen oproepen. Het opschuiven van grenzen of de vergroting van ‘inclusiviteit’ biedt wel een perspectief. Globalisering en duurzame ontwikkeling kunnen worden opgevat als het opschuiven van grenzen in de ruimte en de tijd.

Globalisering

Globalisering heeft vele omschrijvingen. Dat geldt ook voor de civil society en geldt in iets mindere mate voor duurzame ontwikkeling (al is daar ook sprake van meer dan zeventig betekenissen en weinig overeenstemming; Koning 2001), maar in het geval van globalisering is de verscheidenheid groter en is er voor mijn gevoel ook wel veel orakeltaal waar moeilijk vat op te krijgen is. Een eenvoudige en gangbare betekenis van globalisering betreft de sterk toegenomen economische verflechting op wereldschaal. Of die werkelijk plaatsvindt is, begrijp ik, nog steeds enigszins omstreeden onder economen. In een bredere betekenis gaat het erom dat onder invloed van economische en technologische ontwikkelingen nationale grenzen aan betekenis verliezen en mensen zich ook in hun dagelijks leven bewuster worden van globale samenhangen. Dergelijke omschrijvingen zijn niet zozeer definities als wel hypothesen over de samenhang tussen economie, techniek en cultuur. Voor globalisering als perspectief van onderzoek van de civil society zijn ze niet nodig. Het zou toch ook zo kunnen zijn dat een globale ethische oriëntatie eerder voortkomt uit een betrekkelijk autonome culturele ontwikkeling – te denken is hier aan wat Bas van Stokkom (1997; vgl. Berking 1996, Heins 2002: 41 e.v.) over de emotionele democratie heeft geschreven – dan dat handelsstromen en ICT daarvoor bepalend zouden zijn of dat een ‘deter-

Globalisering (p. 45)

‘... het verschijnsel dat het tempo waarin menselijke interactie wereldwijd plaatsvindt zodanig versnelt, dat het zowel in zijn primaire effecten als in de reacties die het oproept, tot tal van nieuwe ontwikkelingen leidt. Globalisering heeft duizend gezichten.’ (Lubbers 1995: 5)

‘... refers both to the compression of the world and the intensification of consciousness of the world as a whole.’ (Robertson 1992: 8)

‘A social process in which the constraints of geography on economic, political, social and cultural arrangements recede, in which people become increasingly aware that they are receding and in which people act accordingly.’ (Waters 2001: 5)

‘... das erfahrbare Grenzenloswerden alltäglichen Handelns in den verschiedenen Dimensionen der Wirtschaft, der Information, der Ökologie, der Technik, der transkulturellen Konflikte und Zivilgesellschaft, und damit im Grunde genommen etwas zugleich Vertrautes und Unbegriffenes, schwer Begreifbares, das aber mit erfahrbarer Gewalt den Alltag elementar verändert und alle zu Anpassungen und Antworten zwingt.’ (Beck 1997: 44)

‘Expansion of global linkages, organization of social life on global scale, and growth of global consciousness, hence consolidation of world society.’ (www.emory.edu/soc/globalization/glossary.html)

‘... embraces at least four distinct types of change. First it involves a stretching of social, political and economic activities across political frontiers, regions and continents. But if these are something other than occasional or random, then something else is suggested: intensification. Thus, second, globalization is marked by the growing magnitude of networks and flows of trade, investment, finance, culture and so on. Third, globalization can be linked to a speeding up of global interactions and processes, as the evolution of world-wide systems of transport and communication increases the velocity of the diffusion of ideas, goods, information, capital and people. And, fourth, it involves the deepening impact of global interactions and processes such that the effects of distant events can be highly significant and even the most local developments can come to have enormous global consequences. In this particular sense, the boundaries between domestic matters and global affairs become fuzzy. In short, globalization can be thought of as the widening, intensifying, speeding up and growing impact of world-wide interconnectedness.’ (Held 2002: 60-61)

‘The more we read about globalization from the mounting volume of literature on the topic, the less clear we seem to be about what it means and what it implies.’ (Amin 1997: 123)

ritorialisering van de alledaagse ervaring' (Tomlinson 1999: 205 e.v.) zou zijn vereist. Lubbers (1995: 23-24) schetste hier jaren geleden ook eerder een samenhang tussen normatieve globalisering en individualisering:

'Terwijl nu in de meeste landen de *social fabric* (kerk, familie en vereniging) zwakker wordt en de politiek het tekort aan waardenoverdracht en beleving van waarden niet op kan vullen, tonen burgers zich op een nieuwe eigen wijze gemotiveerd waarden na te streven. Bij wat zij waardevol vinden, richten zij zich veelal op *global values*; getuige de enorme belangstelling voor Amnesty International, voor mensenrechten, voor Artsen zonder Grenzen, maar ook voor tal van milieuorganisaties.' Verschuivingen in de civil society naar dit soort organisaties worden ook elders gesignaleerd en geven aanleiding tot beschouwingen over het ontstaan van een 'global civil society' (Anheier et al. 2000/2001, Smith 2001, Heins 2000/2002).

Duurzame ontwikkeling

Is bij globalisering een normatieve invulling mijn keuze, duurzame ontwikkeling is van zich uit normatief. Om de gezaghebbende omschrijving in het 'Our common future'-rapport van de Brundtland-commissie uit 1987 nog maar eens (na Kees Zoeteman (2002) vorige maand in zijn oratie) aan te halen:

'Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder het vermogen aan te tasten van de toekomstige generaties om te voorzien in hun behoeften.'

In het werk van de Brundtland-commissie was de mondiale lotsverbondenheid van rijk en arm vanwege beperkte natuurlijke hulpbronnen en grenzen aan de milieubelasting een belangrijk element. Die beperkingen en de directe bedreigingen van het milieu door armoede vormden een basis voor verbondenheid van rijke landen met ontwikkelingslanden, ongeveer zoals de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in landen als Nederland wel is gepresenteerd als een welbegrepen eigenbelang van de welgestelden. In het werk van de commissie en daarna wordt aandacht voor mondiale afhankelijkheden echter verbreed en krijgen eisen van evenwicht en afstemming een eigen gewicht. Naast de mondiale invalshoek krijgen andere domeinen, voorraden of kapitalen dan die van milieu en natuurlijke hulpbronnen ook meer gewicht, hetgeen uiteindelijk resulteert in duurzame ontwikkeling als een veelomvattend evenwichtsstreven. De WRR (2002) spreekt hier treffend (en kritisch) van een verschuiving van duurzame ontwikkeling van waarde naar metabegrip. Het is thans in kringen van politiek en beleid en ook onderzoek gebruikelijk om te onderscheiden tussen een milieu- of ecologisch, een economisch en een sociaal (en cultureel) domein (NSDO 2002, Rotmans et al. 2001, Koning 2001; Zoeteman 2002: 12 e.v.). Voor elk domein kunnen doeleinden en indicatoren worden gezocht en uitgaande van de gelijkwaardigheid van de domeinen kan dan ook nog, naast de afwijzing van afwenteling van heden naar toekomst en van hier naar elders, als eis worden gesteld dat geen 'afwenteling' tussen domeinen mag plaatsvinden. Alles bij elkaar wordt hier een enorm probleem voor beleid en onderzoek gecreëerd, een probleem dat waarschijnlijk groter dan zinvol is en buiten kringen van beleid en onderzoek ook niet meer boeit. Het

Global civil society (p. 47)

'... is the sphere of ideas, values, institutions, organisations, networks, and individuals located between the family, the state, and the market and operating beyond the confines of national societies, polities, and economies.' (Anheier et al. 2001: 17)

'... conveys the image of a world in which borders are crossed with minimal effort by an increasing number of moral activists, policy entrepreneurs and democratic networkers.' (Heins 2000: 37)

Paul van Seters (2001) beantwoordt de vraag of er een global civil society is aan de hand van een internationale herformulering van de eerder weergegeven criteria van Charles Taylor om te kunnen spreken van een (nationale) civil society: 1. Zijn er vrije verbanden? Ja; en 2. Kunnen die het globale samenleven zelfstandig structureren en coördineren? Nee, want er is helemaal geen globale samenleving; en/of 3. Kunnen ze het beleid van overheden op wereldschaal bepalen of in sterke mate beïnvloeden? Misschien, maar daarover weten we nog te weinig.

Met 'global civil society' wordt veelal bedoeld op organisaties die zich richten op globale vraagstukken rond armoede en mensenrechten, eerlijke handel en milieu. Het gaat vaak 'bijvoorbeeld' om Greenpeace en Amnesty en nooit om de FIFA, of het gaat om de 'grassroots globalisation' (Henderson 1996: 131 e.v.) van kleine groepen voor internationale solidariteit. De globale civil society is de wereld van nieuwe 'posttraditionele' (Heins 2002) politieke organisaties:

'In Western societies characterized by rich resources of civic self-organization typical target groups of new political organizations are populations in or from distant non-Western areas (solidarity and human rights groups), future generations (global environmental groups) and members of nonhuman species (conservationists and animal rights groups).' (Heins 2000: 39).

Er zijn auteurs die herinneren aan het internationale karakter van al wat langer bestaande kerken of de arbeidersbeweging (Colás 2002), maar meestal wordt het ontstaan van de global civil society in verband gebracht met een snel groeiend aantal internationale NGO's (INGO's; een geschatte groei van 100 in 1900 naar 6000 in 1990 naar 26.000 in 2001; Van Seters 2001: 5).

is beter om voor duurzame ontwikkeling als perspectief van de civil society vast te houden aan voorspelbare en vermoede ernstige bedreigingen voor toekomstige generaties. Het ligt voor de hand dat milieu en ecologie dan hun primaat behouden. Deze duurzaamheid is niet alleen relevant als uitwerking van de wezenlijke civiliteit van Shils, maar houdt ook directer verband met vraagstukken van publiekeopinievorming (de wenselijkheid van maatschappelijke discussie om bij grote vage risico's en wetenschappelijke onzekerheden tot collectieve doelen te komen; vgl. Prugh et al. 2000) en sociaal kapitaal (het in sociale netwerken opgeslagen vertrouwen en vermogen tot collectief handelen dat nodig is om nu van iets af te zien ten gunste van volgende generaties; vgl. Serageldin en Grootaert 2000).

Nieuw onderzoek

Slechts nog een enkele opmerking over nieuw onderzoek. Grootschalig kwantitatief (landen)vergelijkend onderzoek, zowel naar organisaties als naar de waarden en organisatorische affiliaties in de bevolking, blijft onmisbaar om trends in het associëren in het bredere verband van maatschappelijke en politieke veranderingen te kunnen interpreteren. In aansluiting op het grootschalige onderzoek zijn enquêtes gewenst waarin met ten dele identieke vragen leden en vrijwilligers van afzonderlijke organisaties worden benaderd. En dan is er heel hard meer diepgaand, kwalitatief onderzoek nodig van de wijzen waarop mensen zich tegenwoordig vrijwillig verbinden en welke betekenissen die banden voor hen hebben. Dit onderzoek moet open staan voor de mogelijkheid dat tal van vrijwillige associaties sociaal en politiek weinig of niets betekenen voor de betrokkenen. Bij dit onderzoek is het ook gewenst veel aandacht te besteden aan de vergelijking van wat vrijwillige associaties bieden in vergelijking met associatieve relaties in andere domeinen (zoals het betaalde werk, de relaties rond collectieve voorzieningen en informele verbanden). Daarnaast ware te vermijden dat men terugkeert tot een al te descriptieve verenigingssociologie. Heel nuttig daarvoor lijkt me het werk van Mark Warren (1999/2001) met zijn indelingen van vrijwillige associaties en daarin opgehangen hypothesen (al zijn zijn Parsoniaanse onderscheidingen en kruisingen van onderscheidingen soms wat veel van het goede). Voorbeelden zijn de stellingen dat interne democratie wordt bevorderd als uittreding lastiger is (vgl. Hirschman 1975), dat de bijdrage van belangenorganisaties aan de politieke democratie groter is als de interne democratie beperkt blijft, en (contra Habermas) dat niet-organisaties met persoonlijke relaties tussen leden en een uitsluitend sociaal karakter (kerken, sport, cultuur), maar juist associaties met meer afstand tussen de leden en in de economische en politieke sfeer goed zijn voor vrije publieke discussie.

Vermeden moet vooral worden dat oude idealen van zelfbestuur en particulier initiatief of nieuwe waarden van globalisering en duurzame ontwikkeling leiden tot een empirische blikvernauwing tot ideële organisaties met veel persoonlijk politiek en maatschappelijk engagement, ver verheven boven de recreatieve clubs en giro-nummers waarop de meeste burgers zich feitelijk verenigen. Oftewel, de gemiddelde burger zou zich bij onderzoek van de civil society niet voortdurend moeten afvragen wat het in vredesnaam met voetbal te maken heeft.

Duurzame ontwikkeling (p. 47)

‘... development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.’ (WCED 1987: 43)

‘... to leave future generations as many possibilities as we ourselves have had, if not more.’ (Serageldin en Grootaert 2000: 41)

‘... is not a specific feature of the environment or of society, but refers to the viability of their relationship over long periods of time ... . Rather than referring to static structures or qualities, sustainability is concerned with stabilized and preserved patterns within socio-ecological transformations in which the natural environment is a central dimension.’ (Becker et al. 1999: 6)

‘... is een door de politiek gelanceerd begrip en de resultante van een politiek compromis. Door zijn inherente normativiteit, subjectiviteit en ambiguïteit is duurzame ontwikkeling lastig operationeel te maken in de praktijk. Dat wil echter geenszins zeggen dat duurzame ontwikkeling niet vanuit een wetenschappelijke basis maatschappelijk toepasbaar kan worden gemaakt. ...

Duurzame ontwikkeling kan operationeel worden gemaakt langs de assen van drie verschillende dimensies: een tijdsdimensie van 25-50 jaar, een schaaldimensie van micro en macro, en drie maatschappelijke domeinen: economisch, ecologisch en sociaal-cultureel. ...

Een integrale systeem benadering van duurzame ontwikkeling leidt tot het inzicht dat duurzame ontwikkeling geassocieerd kan worden met strategisch voorraadbeheer. Het zorgvuldig beheren van de kernvoorraden van een omgeving vormt dan de leidraad voor duurzame ontwikkeling.’ (Rotmans et al. 2001: 3-6)

‘... represents an example of semantic transformation in which the same concept obtains widely different meanings and usages at different time periods, from the narrow understanding of more or less well-defined physical and biological systems, to the environmentalism of the Brundtland Report, to the rhetorical use of sustainable development in the late 1980s and 1990s, in which no obvious links are made by the authors either to the protection of the environment, or to sustainable practices, or to the alleviation of social inequalities. In this sense the term becomes a ‘hip’ expression, part of the culture of granting agencies.’ (Aguirre 2002: 103)

De beide 'Globus'-dimensies – globalisering en duurzame ontwikkeling – zijn mijns inziens overigens ook relevant voor wat er in de voetbalclub of het bestuur van een non-profitinstelling gebeurt. Ook daar spelen kleine en grote milieuvraagstukken, zijn soms praktische verantwoordelijkheden van de club in een multiculturele samenleving aan de orde en wordt aandacht gevraagd voor wat er elders in de wereld gebeurt.

Meer voor de hand liggende organisaties voor onderzoek in Globus-verband vormen echter Internationale NGO's. Onderzoek naar hun worteling in veranderende waarden en participatiepatronen in de Nederlandse samenleving kan hier worden gecombineerd met onderzoek naar hun inwerking op civil societies elders in de wereld, en met onderzoek naar hun internationale samenwerking en de relaties daarvan met internationale verbanden van overheden en het bedrijfsleven.

Voetbal (p. 49)

Tot besluit

Ik rond af. Ik hoop dat ik u heb kunnen overtuigen 1. van het belang van verdere studie van de civil society; 2. van het belang om de vorming van sociaal kapitaal en publiekeopinievorming te onderscheiden en naast elkaar op de onderzoeksagenda te houden (en 2b. ook van de wenselijkheid om wat meer aandacht te besteden aan de opinievorming en dus aan politiek en wat minder aan sociaal kapitaal en vooral aan het gejongleer met een enquêtevraag over vertrouwen); en 3. van de noodzaak om serieuzer kennis te nemen van de wijzen waarop mensen zich organiseren om goed te doen voor anderen, voor de behartiging van hun belang of ook alleen maar omdat ze het leuk vinden.

De nuchtere analyse van het werkelijke associatieve leven, hoeft het vasthouden aan oude 'civil society'-aspiraties van democratie en beschaafd samenleven niet in de weg te staan. Sterker nog, de normatieve richting mag soms wel eens wat nadrukkelijker: het gaat om democratische publiekeopinievorming in plaats van opinievorming, om maatschappelijk zegenrijk sociaal kapitaal in plaats van sociaal kapitaal als 'tool', en het kan gaan om nieuwe waarden van globalisering en duurzame ontwikkeling. Dergelijke waarden verschaffen het onderzoek zin en maken het interessant voor een breder publiek.

Ik begon met het beeld van de brede weg die tot niets goeds leidt en zocht een smalle weg waarop de grote woorden een beperkter betekenis kregen. Ik laad nu misschien de verdenking op me dat ik het hazenpad heb gekozen, op de vlucht voor de grote mondiale uitdagingen, beschutting zoekend bij de meningen en gedragingen van individuele burgers, met ook nog een voorkeur voor kleinschaliger onderzoek. Ik denk dat dit verwijt niet terecht is. Ook globaliserend onderzoek moet een ankerpunt in de aspiraties van gewone burgers en de vrijwillige associaties van het leven van alledag zien te behouden.

Mijnheer de Rector magnificus, dames en heren,

Aan het einde van mijn rede gekomen is het tijd voor enkele woorden van dank en waardering. Ik dank het bestuur van de faculteit der sociale wetenschappen, het college van bestuur en het stichtingsbestuur voor het in mij gestelde vertrouwen. Paul van Seters en Peter Ester dank ik voor hun initiatief tot de instelling van deze leerstoel ten behoeve van het Globus-instituut. Paul ben ik erkentelijk voor zijn voortdurende activiteiten om deze positie duurzaam te maken en om mijn inburgering op de Tilburgse universiteit te bevorderen. Die inburgering is nog niet rond. Zo ontbreekt het mij nog steeds aan het glocalistische bewustzijn van waaruit men o.a. in het leerstoelprofiel schreef: 'De te benoemen leerstoelhouder zal een bijdrage leveren aan conferenties die binnen de KUB en elders in de wereld worden georganiseerd.' Dat wil ik natuurlijk graag doen, maar toch nog steeds vanuit een bestaansgrond die ergens ligt tussen de kleine KUB en de grote wereld. Dat de 'global civil society' in

mijn rede slechts in een terzijde werd genoemd, is niet omdat ik haar niet relevant zou vinden, maar omdat ik liever een wat smallere weg volg en weet dat de wereld van de NGO's en globale sociale fora bij jou in goede handen is. Peter, ik ben blij dat wij onze samenwerking uit jouw tijd bij het SCP hier weer kunnen oppakken. Iets van de wens om te 'debunkten' van jouw sociologie als ambacht en van onze gemeenschappelijke artikelen zal hebben doorgeklonken in mijn verhaal. Maar je trof wellicht ook wat meer moraal aan dan verwacht. Dat zal dan de idealistische invloed van Globus zijn geweest. Ik wil daar zonder verder namen te noemen iedereen bedanken voor de vriendelijke en stimulerende sfeer. En als ik Globus zeg dan bedoel ik natuurlijk iedereen op de zevende verdieping van het E-gebouw.

In de persoon van Wil Arts dank ik mijn collega's bij het departement sociologie voor hun welwillende ontvangst en uitnodiging om deel te nemen in de groep die werkt aan het EVS-lustrumboek. Loek Halman bedank ik ook voor de prettige samenwerking aan ons internationale boek over vrijwilligers, al zal ik ook blij zijn als we dat project hebben afgerond. Tot slot dank ik hier in Tilburg Wim van de Donk voor zijn meer dan wetenschappelijke betrokkenheid. Ik verheug me op ons verdere werk aan het internationale project voor de Hartstichting.

Verlaten we de KUB en gaan we naar elders in de wereld. Dank aan de trappisten van Orval, die ik nauwelijks sprak, maar wier gastvrijheid mij hielp om mijn verhaal uit te werken.

Dan naar Den Haag. Hier dank in de eerste plaats Paul Schnabel als directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, waar ik nu al wat langere tijd aan verbonden ben en waar ik veel heb mogen doen en vast nog ga doen en dat – maar nu dank ik eigenlijk namens de KUB – zo vriendelijk is om de start van deze leerstoel mogelijk te maken. Ik dank Paul ook voor zijn niet institutionele maar collegiale aandacht. Voor die aandacht dank ik velen op het SCP, maar meer in het bijzonder natuurlijk Vic Veldheer en ook Theo Roes, Ton van der Pennen, Gijs Hartog en als laatste maar zeker niet minste Joep de Hart. Joep, ik hoop dat we samen nog veel zullen doen op het brede terrein van de civil society, inclusief politiek en inclusief kerken. Ondanks projectstamkaarten en competentieprofielen blijft het SCP een prima plek om te werken. Een bekennende bureaucratie is voor een onderzoeker niet per se erger dan een academie die denkt dat ze eigenlijk een onderneming is.

Mijn ouders dank ik voor een goede jeugd; ik prijs me gelukkig dat ik jullie hier beiden voor me heb zitten. Het grootste woord van dank is natuurlijk voor Trudy en Tobias. Ook de afgelopen tijd was ik weer wat veel aan het werk. Ik dank jullie voor jullie liefde, tolerantie én spottende opmerkingen. Natuurlijk ga ik het ooit nog eens allemaal heel anders doen, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ik met een aantal van de mensen die ik juist noemde de komende weken en maanden wel weer enige deadlines deel.

U allen dank ik ten slotte dat u bent gekomen en naar mij heeft willen luisteren.

Bronnen

- Abma, E. (1962)
Verenigen in verleden, heden en toekomst. In: A.N.J. den Hollander et al. (red.),
Drift en koers. Assen: Van Gorcum.
- Aguirre, B.E. (2002)
'Sustainable development' as collective surge. *Social Science Quarterly* 83/1: 101-118.
- Alexander, J.C. (1998)
Introduction. In: J.C. Alexander (red.), *Real civil societies*. Londen: Sage.
- Almond, G.A. en S. Verba (1989 [1963])
The civic culture. Princeton: Princeton University Press.
- Amin, A. (1997)
Placing globalization. *Theory, Culture & Society* 14/2: 123-137.
- Anheier, H.K., E. Priller en A. Zimmer (2000)
Zur zivilgesellschaftlichen Dimension des Dritten Sektors. In: H. Klingemann en F.
Neidhardt (red.), *Zur Zukunft der Demokratie*. Berlijn: Edition Sigma.
- Anheier, H.K., M. Glasius en M. Kaldor (2001)
Introducing global civil society. In: H. Anheier, M. Glasius en M. Kaldor (red.). *Global
civil society 2001*. Oxford: Oxford University Press.
- Bang, H.P. en E. Sørensen (2001)
The everyday maker. In: P. Dekker en E.M. Uslaner (red.), *Social capital and politics in
everyday life*. Londen: Routledge
- Barber, B.R. (1995)
Jihad vs. McWorld. New York: Times Books.
- Barber, B.R. (1998)
A place for us. New York: Hill and Wang.
- Beck, U. (1997)
Was ist Globalisierung? Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Becker, E., Th. Jahn en I. Stiess (1999)
Exploring uncommon ground. In: E. Becker en Th. Jahn (red.), *Sustainability and the
social sciences*. Londen: Zed Books.
- Berking, H. (1996)
Solidary individualism. In: S. Lash, B. Szerszynski en B. Wynne (red.), *Risk,
environment and modernity*. Londen: Sage.
- Beus, J. de (2001)
Een primaat van politiek. Amsterdam: Vossiuspers UvA (oratie).
- Beus, J. de (2002)
De democratische samenleving (collegeteksten).
- Bourdieu, P. (1986 [1983])
The forms of capital. In: J.G. Richardson (red.), *Handbook of theory and research for
the sociology of education*. New York: Greenwood Press.
- Brehm, J. en W. Rahn (1997)
Individual level evidence for the causes and consequences of social capital. *American
Journal of Political Science* 41: 999-1023.
- Brink, B. van den (1994)
De civil society als 'kloppend hart' van de maatschappij. In: P. Dekker (red.), *Civil
society*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Burger, A. en P. Dekker (2001; red.)
Noch markt, noch staat. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Chambers, S. (2002)
A critical theory of civil society. In: S. Chambers en W. Kymlicka (red.), *Alternative conceptions of civil society*. Princeton: Princeton University Press.
- Claibourn, M.P. en P.S. Martin (2000)
Trusting and joining? *Political Behavior* 22/4: 267-291.
- Cohen, J. (1999)
Trust, voluntary association and workable democracy. In: M.E. Warren (red.), *Democracy and trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, J. en A. Arato (1992)
Civil society and political theory. Cambridge: MIT Press.
- Colás, A. (2002)
International civil society. Cambridge: Polity Press.
- Coleman, J.S. (2000 [1988])
Social capital and the creation of human capital. In: E.L. Lesser (red.), *Knowledge and social capital*. Woburn: Butterworth.
- Deakin, N. (2001)
In search of civil society. Basingstoke: Palgrave.
- Dekker, P. (2002a; red.)
Particulier initiatief en publiek belang. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2002b; red.)
Niet-stemmers. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2002c)
On the prospects of volunteering in civil society. *Voluntary Action* (te verschijnen).
- Dekker, P. (2003)
Social capital of individuals. In: P. Selle en S. Prakash (red.), *Investigating social capital*. Londen: Sage (te verschijnen).
- Dekker, P. en A. van den Broek (1998)
Civil society in comparative perspective. *Voluntas* 8/1: 11-38.
- Dekker, P. en J. de Hart (2000)
Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer. In: M. Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie*. Leuven: Acco.
- Deth, J.W. van (1997)
Introduction. In: J.W. van Deth (red.), *Private groups and public life*. London: Routledge.
- Donk, W.B.H.J. van de (2001)
De gedragen gemeenschap, Den Haag: Sdu (oratie KUB).
- Durlauf, S.N. (2002)
Bowling alone: a review essay. *Journal of Economic Behavior & Organization* 47: 259-273.
- Ehrenberg, J. (1999)
Civil society. New York: New York University Press.
- Elchardus, M., L. Huyse en M. Hooghe (2001)
Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Brussel: Vubpress.
- Eliasoph, N. (1998)
Avoiding politics. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Elling, A. en P. de Knop (2001)
Sport en sociale integratie. *Vrijtijdstudies* 19/2-3: 35-52.
- Ester, P. (1991)
Sociologie als ambacht. Tilburg: Tilburg University Press (oratie KUB).
- Ester, P. en H. Vinken (2002)
Debating civil society (manuscript).
- Estlund, C.L. (1999)
Working together. New York: Columbia Law School (Public law and legal theory working group paper number 3).

- Etzioni, A. (2001)
The monochrome society, Princeton: Princeton University Press.
- Foley, M.W., B. Edwards and M. Diani (2001)
Social capital reconsidered. In: B. Edwards, M.W. Foley and M. Diani (red.), Beyond Tocqueville. Hanover: Tufts University Press.
- Gabriel, O.W., V. Kunz, S. Roßteutscher en J.W. van Deth (2002)
Sozialkapital und demokratie. Wenen: WUV-Universitätsverlag.
- Haan, I. de (2001)
Tocqueville in Nederland. Den Haag: NWO (Conceptuele studies Maatschappelijke participatie, binding en betrokkenheid).
- Habermas, J. (1992)
Faktizität und Geltung. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hart, J. de (red.), et al. (2002)
Zekere banden. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heins, V. (2000)
From new political organizations to changing moral geographies. *GeoJournal* 52: 37-44.
- Heins, V. (2002)
Weltbürger und Lokalpatrioten. Opladen: Leske + Budrich.
- Held, D. (2002)
Globalization, corporate practice and cosmopolitan social standards. *Contemporary Political Theory* 1: 59-78.
- Hirschman, A.O. (1970)
Exit, voice, and loyalty. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirst (1994)
Associative democracy. Cambridge: Polity Press.
- Hooghe, M. (1999)
Participatie en de vorming van sociaal kapitaal. *Sociologische Gids* 46: 494-520.
- Hooghe, M. (2001)
Het einde van de sociale cohesie? *Sociologische Gids* 48/1: 8-30.
- Jolles, H.M. (1959)
Het verenigingsleven in sociologisch perspectief. *Mens en Maatschappij* 34: 18-42.
- Keane, J. (2001)
Global civil society? In: H. Anheier, M. Glasius en M. Kaldor (red.). *Global civil society 2001*. Oxford: Oxford University Press.
- Kocka, J. (2001)
Zivilgesellschaft. In: J. Kocka et al., *Neues über Zivilgesellschaft*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin (discussion paper Po1 – 801).
- Koning, J. (2001)
Social sustainability in a globalizing world. Paper voor een Unesco/Most-bijeenkomst in Den Haag (22-23 november).
- Lomasky, L.E. (2002)
Classical liberalism and civil society. In: S. Chambers en W. Kymlicka (red.), *Alternative conceptions of civil society*. Princeton: Princeton University Press.
- Lubbers, R.F.M. (1995)
Globalisering. Tilburg: KUB/Center (oratie).
- Muhlberger, P. (2001)
Social capital and deliberative theory. Paper voor de American Political Science Association Annual Meeting, San Francisco (29 augustus-2 september).
- Newton, K. (2001)
Social capital and democracy. In: B. Edwards, M.W. Foley en M. Diani (red.), *Beyond Tocqueville*. Hanover: Tufts University Press.
- Noort, W. van (1994)
Organisaties, verenigingen en de civil society. In: P. Dekker (red.), *Civil society*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Norris, P. (1999)
 Conclusions. In: P. Norris (red.), *Critical citizens*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (2001)
 Digital divide. Cambridge: Cambridge University Press.
- NSDO (2002)
 Verkenning van het rijksoverheidsbeleid in het kader van de nationale strategie voor duurzame ontwikkeling (<http://homepage.mac.com/nationalestrategie/NSDO/>).
- Passey, A. en F. Tonkiss (2000)
 Trust, voluntary association and civil society. In: F. Tonkiss en A. Passey (red.), *Trust and civil society*. Basingstoke: McMillan.
- Pérez-Díaz, V. (1993)
 The return of civil society. Cambridge: Harvard University Press.
- Perrow, Ch. (2001)
 The rise of nonprofits and the decline of civil society. In: H.K. Anheier (red.), *Organisational theory and the non-profit form*. Londen: LSE, Centre for Civil Society.
- Putnam, R.D. (with R. Leonardi en R.Y. Nanetti; 1993)
 Making democracy work. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000)
 Bowling alone. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (red, 2001)
 Gesellschaft und Gemeinschaft. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Robertson, R. (1992)
 Globalization. Londen: Sage.
- Rosenblum, N.L. (1998)
 Membership & morals. Princeton: Princeton University Press.
- Roßteutscher, S. (2000)
 Associative democracy. In: M. Saward (red.), *Democratic innovation*. Londen: Routledge.
- Rotmans, J., J. Grosskurth, M. van Asselt en D. Loorbach (2001)
 Duurzame ontwikkeling. Maastricht: Universiteit van Maastricht, ICIS.
- Rueschemeyer, D. (1998)
 The self-organization of society and democratic rule. In: D. Rueschemeyer, M. Rueschemeyer en B. Wittrock (red.), *Participation and democracy in east and west*. Armonk: M.E. Sharpe.
- Salamon, L.M. et al. (1999)
 Global civil society. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Schophaus, M. (2001)
 Bürgerbeteiligung in der Lokalen Agenda 21 in Berlin. Berlijn: Wissenschaftszentrum Berlin (working paper FS II 01-306).
- Schudson, M. (1998)
 The good society. New York: Free Press.
- Schuyt, Th. (2001)
 De filantropische sector en 'philanthropic studies' in Nederland. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum (oratie VU).
- SCP (2000)
 Hoofdstuk 'participatie' in het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2002)
 Hoofdstuk 'participatie' in het Sociaal en Cultureel Rapport 2002. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (te verschijnen).
- Seligman, A.B. (1995)
 The idea of civil society. Princeton: Princeton University Press.
- Seligman, A.B. (2002)
 Civil society as idea and ideal. In: S. Chambers en W. Kymlicka (red.), *Alternative conceptions of civil society*. Princeton: Princeton University Press.

- Selle, P. en K. Strømsnes (2001)
 Membership and democracy. In: P. Dekker en E.M. Uslaner (red.), *Social capital and participation in everyday life*. Londen: Routledge.
- Selznick, Ph. (2002)
 The communitarian persuasion. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Serageldin, I., and Ch. Grootaert (2000)
 Defining social capital. In: P. Dasgupta en I. Serageldin (red.), *Social capital*. Washington, D.C.: World Bank.
- Seters, P. van (2001)
 More Dutch miracles? Toward a global civil society? Paper voor de SASE-conferentie, Amsterdam (1 juli).
- Shils, E. (1991)
 The virtue of civil society. *Government and Opposition* 26/1: 3-20.
- Skocpol, Th (1999)
 Advocates without members. In: Th. Skocpol en M.P. Fiorino (red.), *Civic engagement in American democracy*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Smith, J. (2001)
 Global civil society? In: B. Edwards, M.W. Foley en M. Diani (red.), *Beyond Tocqueville*. Hanover: Tufts University Press.
- Stokkom, B. van (1997)
 Emotionele democratie. Amsterdam: Van Genneep.
- Stolle, D. (2001)
 Getting to trust. In: P. Dekker und E.M. Uslaner (red.), *Social capital and politics in everyday life*. Londen: Routledge
- Stolle, D. en M. Hooghe (2002)
 Conflicting approaches to the study of social capital. Paper voor de sociaal-wetenschappelijke studiedagen, Amsterdam (30-31 mei).
- Stolle, D. en Th.R. Rochon (2001)
 Are all associations alike? In: B. Edwards, M.W. Foley en M. Diani (red.), *Beyond Tocqueville*. Hanover: Tufts University Press.
- Streeck, W. en Ph.C. Schmitter (1985)
 Community, market, state – and associations? In: W. Streeck en Ph.C. Schmitter (red.), *Private interest government*. Londen: Sage.
- Taylor, Ch. (1996)
 De politieke cultuur van de moderniteit. Kampen: Kok Agora.
- Til, J. van (2000)
 Growing civil society. Bloomington: Indiana University Press.
- Tocqueville, A. de (1990 [1835])
 Democracy in America. New York: Vintage Books (2 delen).
- Tomlinson, J. (1999)
 Globalization and culture. Cambridge: Polity Press.
- Uslaner, E.M. (2002)
 The moral foundations of trust. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verba, S., K. Lehman Schlozman en H.E. Brady (1995)
 Voice and equality. Cambridge: Harvard University Press.
- Walzer, M. (1995)
 The concept of civil society. In: M. Walzer (red.), *Toward a global civil society*. Providence: Berghahn.
- Walzer, M. (2002)
 Equality and civil society. In: S. Chambers en W. Kymlicka (red.), *Alternative conceptions of civil society*. Princeton: Princeton University Press.
- Warren, M.E. (1999)
 Civil society and good governance. Paper for the 'Civil society and governance' conference, Georgetown University, Washington, D.C. (18 oktober).

- Warren, M.E. (2001)
Democracy and association. Princeton: Princeton University Press.
- Waters, M. (2001 [1995])
Globalization. Londen: Routledge.
- WCED (World Commission on Environment and Development (Brundtland-commissie))
(1987)
Our common future. Oxford: Oxford University Press.
- Wolfe, A. (1989)
Whose keeper? Berkeley: University of California Press.
- WRR (2002)
Duurzame ontwikkeling. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Wuthnow, R. (1991)
The voluntary sector. In: R. Wuthnow (red.), Between states and markets. Princeton: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (1998)
Loose connections. Cambridge: Harvard University Press.
- Wuthnow, R. (1999)
The role of trust in civic renewal. In: R.K. Fullinwider (red.), Civil society, democracy, and civic renewal. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Zimmer, A. (1996)
Vereine. Opladen: Leske + Budrich.
- Zoeteman, K. (2002)
Globalisation and sustainability. Tilburg: KUB / Globus (oratie).

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10).

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41).

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34).

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001) (\$ 99,50).

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (EUR 11).

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40).

SCP-publicaties 2001

- 2001/1 Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groeikernen (2001). ISBN 90-377-0031-4 (EUR 15,90).
- 2001/2 Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief (2001). ISBN 90-377-0027-6 (EUR 27,30).
- 2001/3 Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten (2001). ISBN 90-377-0050-0 (EUR 13,60).
- 2001/4 Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten (2001). ISBN 90-377-0051-9 (EUR 11,35).
- 2001/5 Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening (2001). ISBN 90-377-0068-3 (EUR 15,90).
- 2001/6 Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof (2001). ISBN 90-377-0053-5 (EUR 18,20).
- 2001/8 Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg (2001). ISBN 90-377-0071-3 (EUR 30).
- 2001/10 Over werken in de postindustriële samenleving (2001). ISBN 90-377-0057-8 (EUR 34,10).
- 2001/11 Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie (2001). ISBN 90-377-0059-4 (EUR 29,55).
- 2001/13 De stad in de omtrek (2001). ISBN 90-377-0060-8 (EUR 18,20).

- 2001/14 De sociale staat van Nederland 2001. ISBN 0-377-0067-5 (EUR 36,15).
 2001/17a Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school. ISBN 90-377-0075-6 (EUR 22,50).
 2001/17b Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk. ISBN 90-377-0077-2 (EUR 14,80).
 2001/17 Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001. ISBN 90-377-0078-0 (EUR 32,95).
 2001/18 Armoedemonitor 2001. ISBN 90-377-0069-1 (EUR 20,42).

SCP-publicaties 2002

- 2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19)
 2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90).
 2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002). ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50).
 2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4 (EUR 34,50).
 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90).
 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8 (EUR 12,50).
 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6 (EUR 12,50).
 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-x (EUR 22,50).
 2002/10 Rapportage Gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3 (EUR 29,50).

Onderzoeksrapporten 2001

- 2001/7 Geleidelijk digitaal (2001). ISBN 90-377-0083-7 (EUR 12).
 2001/9 Het beeld van de wetenschap (2001). ISBN 90-377-0056-x (EUR 13,60).
 2001/15 Een model voor de strafrechtelijke keten (2001). ISBN 90-377-0066-7 (EUR 18,20).
 2001/16 Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands (2001). ISBN 90-377-0064-0 (EUR 11,35).
 2001/21 De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland (2001) ISBN 90-377-0080-2 (EUR 12,90).

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/01 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-x (EUR 12).

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 67 De vraag naar kinderopvang (2001) (EUR 6,80).
 68 Trends en determinanten in de sport (2000) (EUR 6,80).
 69 De toekomst van de AWBZ (2001) (EUR 6,80).
 70 The non profit sector in the Netherlands (2001) (EUR 6,80).
 71 Oudkomers in beeld (2001) (EUR 6,80).
 72 Het nieuwe consumeren (2001) (EUR 6,80)
 73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001) (EUR 6,80).
 74 Maten voor gemeenten (2001) (EUR 6,80).
 75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001) (EUR 13,60).
 76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Levende Talen (2001) (EUR 6,80).
 77 Ruime kavel of compacte stad ? (2001) (EUR 6,80).
 78 Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2001) (EUR 6,80).
 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002) (EUR 6,80).
 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002) ISBN 90-377-0108-6 (EUR 6,80).
 81 Modellering van de gehandicaptenzorg (2002) (EUR 6,80).

- 83 *Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002)*. ISBN 90-377-0100-0 (EUR 6,80).
- 84 *Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002)*. ISBN 90-377-0101-9 (EUR 6,80).
- 85 *Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002)*. ISBN 90-377-0102-7 (EUR 6,80).
- 86 *Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002)*. ISBN 90-377-0103-5 (EUR 10).

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7 (\$ 19.95/EUR 22) (Integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat*).

Report on the Elderly 2001. ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van *Rapportage ouderen 2001*).

Essay Waarom blijven boeren? (2001) ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,5).

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7).

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90).

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3 (EUR 7).

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8 (EUR 4,5).